

บทที่ 4

การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องพรหม ในคัมภีร์อุปนิษัทและคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก

แนวคิดเรื่องพรหมตามที่ได้นำเสนอในบทที่ 2 เป็นส่วนของคัมภีร์อุปนิษัท และบทที่ 3 เป็นส่วนของพระสุตตันตปิฎก ในบทที่ 4 นี้จะได้นำเอาแนวความคิดเรื่องพรหมของทั้งสองคัมภีร์นั้นมาศึกษาเปรียบเทียบ โดยจะวิเคราะห์ให้เห็นในส่วนที่แตกต่างกัน และในส่วนที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งจะได้นำวิเคราะห์เปรียบเทียบในประเด็นหลัก ๆ ที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเรื่องพรหมที่แตกต่างกันในคัมภีร์อุปนิษัทและพระสุตตันตปิฎก

1.1 ความแตกต่างกันแห่งความหมาย

พรหมัน คือ สิ่งแท้งจริงสูงสุดหรืออันคิมสัจจ์ ที่มองจากทรรศนะแห่งวัตถุวิสัยหรือในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ในระยะแรก คำว่า พรหมัน หมายถึง ความรู้อันศักดิ์สิทธิ์ บทสวดหรือเวทมนตร์อันเป็นสิ่งที่วิเศษสุด ความเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ ความเป็นสิ่งที่ไม่สิ้นสุด ความเป็นอมตะ ความหมายในระยะต่อมา พรหมัน หมายถึง สิ่งที่เป็นสาเหตุของสิ่งที่มีอยู่ในโลกทั้งหมด (S. Radhkrishnan 1953 : 52-53)

ฉานโทกยะอุปนิษัทได้กล่าวถึงพรหมันไว้ด้วยคำว่า ดชฺชลาบุ ซึ่งมีความหมายว่า พรหมันเป็นที่เกิดขึ้นของโลก เป็นที่กลับคืนสู่แห่งโลก เป็นที่อิงอาศัยอยู่และดำรงอยู่ของโลก (C.U.3.14.1)

ไคตติรยะอุปนิษัทก็กล่าวไว้เช่นกันว่า พรหมัน คือ สิ่งซึ่งเป็นที่เกิดแห่งสรรพสิ่ง เป็นที่อิงอาศัยแห่งสรรพสิ่ง และเป็นที่กลับสู่แห่งสรรพสิ่ง (T.U.3.1.1)

ในแนวคิดของอุปนิษัทนั้น พรหมัน ก็คือทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏในจักรวาล พรหมันเป็นปฐมเหตุของทุกสิ่งทุกอย่างและสร้างทุกสิ่งทุกอย่าง ดังข้อความที่กล่าวว่า พรหม ขลุวิทฺวา ว สรวมฺ ทุกสิ่งทุกอย่างคือพรหมัน (Maitrī 4.6) ความจริง โลกทั้งหมดนี้ก็คือพรหมัน โลกย่อมออกมาจากสิ่งนั้น หากไม่มีสิ่งนั้น โลกย่อมสิ้นสูญ โลกย่อมเป็นอยู่ในสิ่งนั้น (C.U.3.14.1)

นอกจากนี้ พรหมัน ยังหมายถึงสิ่งที่เป็นบรมสุข เป็นสภาวะที่หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งมวล เป็นสิ่งที่ปราศจากความหิวกระหาย ปราศจากความเจ็บปวด ปราศจากความแก่ ความตาย

พรหมนั้นในแนวคิดอุปนิษัทจึงมีฐานะเป็นพระเจ้า (God) เป็นสิ่งที่ไม่อาจจะใช้คำพูดที่ ใช้กันอยู่ในโลกพรรณนาได้ว่ามีรูปร่างเป็นอย่างไร อยู่ ณ ที่ไหน เพราะพรหมนั้นเป็นทุกสิ่งทุกอย่าง ที่มีปรากฏในจักรวาลและในขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งที่อยู่เหนือจักรวาลด้วย

ส่วนในแนวคิดทางพระพุทธศาสนา คำว่า พรหม นั้น หมายถึงผู้ที่มีความเจริญด้วย คุณพิเศษมีมานเป็นต้น ได้แก่เทวดาที่อยู่ในชั้นพรหมโลก พรหมจึงหมายถึงเทวดาชั้นสูงสุดที่ แยกออกเป็นส่วนหนึ่งจากมนุษย์และเทวดาสามัญต่าง ๆ ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

พुरुหฺนติ วุฑฺฒนฺติ อติปณฺเฑติ ฌานาติคฺเชหฺติ พุรฺหฺมาโน ฯ เทวดาทั้งหลายที่มีความเจริญด้วยคุณพิเศษมีมานเป็นต้นอันเป็นสิ่งที่ประณีตมาก ฉะนั้น เทวดาเหล่านั้นจึงชื่อว่า พรหม (พระลัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ 2535 : 147)

ดังนั้น พรหม ในแนวคิดทางพระพุทธศาสนาจึงมีฐานะเป็นเพียงบุคคลที่อยู่ในสวรรค์ เท่านั้น (Divinity) เป็นบุคคลที่สามารถจะใช้คำพูดที่พูดกันอยู่ในโลกอธิบายได้ ไม่ใช่สิ่งที่อยู่เหนือโลก ไม่ใช่พระเจ้า (God) เพราะเป็นพรหมนั้นเป็นสิ่งที่มีการเกิด กล่าวคือ พรหมที่อุบัติ ขึ้นในพรหมโลกทุกรูปทุกนามนั้นจะมีปฏิสนธิเป็นอุปาทิกะคือเกิดผุดขึ้นทั้งสิ้น การกำเนิดนั้น เป็นเช่นเดียวกับเทวดาทั้งหลายที่จะเสวยรูปอันสมบูรณ์เต็มที่ในเวลาที่ยุบัติขึ้นมา มีลักษณะเช่น กับคนหนุ่มอายุได้ 16 ปี ทรงเครื่องประดับงดงาม สถิตอยู่ในวิมานของตน

พรหมนั้นมีร่างกาย กล่าวคือ พรหมในรูปพรหมเป็นชายล้วน มีเพียงพรหมชั้นอัสถุญี เท่านั้นที่ไม่มีใจ ไม่เคลื่อนไหว ส่วนพรหมอื่นอีก 15 ชั้นนั้น ย่อมเคลื่อนไหว ใช้อวัยวะ ใช้อวัยวะเข้าออกได้ เพียงแต่ไม่รู้กลิ่นหอมและเหม็น ไม่ต้องกินอาหารไม่ต้องบริโภคเหมือนสัตว์ใน ภพอื่น มีมานสมาบัติเป็นอาหาร จึงไม่มีมูลและคูด ร่างกายเนื้อตัวของพรหมนั้นเกลี้ยงเกลางดงาม มีรัศมีออกจากร่างกายรุ่งเรืองกว่าพระอาทิตย์และพระจันทร์หลายพันเท่า รูปร่างที่ปรากฏชัดเจนของพรหมนั้นก็คือมีกายตรง (พुरुหฺมุขคฺคฺโค) คือไม่โอนไปเบื้องหน้าเบื้องหลังเหมือนร่างกายของมนุษย์ทั้งหลาย (ม.ม. 13/589/533)

พรหมนั้นมีเสียงไพเราะดังนกการะเวก (นกคุเหว่า) ซึ่งประกอบด้วยองค์ 8 ประการ คือ

1. ชัด (วิสุตฺตฺฐ)
2. เข้าใจง่าย (วิญญฺญฺโย)
3. ไพเราะ (มณฺฑ)
4. น่ายิ่ง (สวณฺนิโย)
5. กลมกล่อม (วินฺทุ)
6. ไม่พร่า (อวิสารี)

7. ลุ่มลึก (คมภิโร)

8. มีกัณฐ (นินนาที) (ม.ม. 13/589/537)

พรหมมีอายตนะ คือ สิ่งที่ใช้ในการติดต่อสื่อสารรับรู้อารมณ์ซึ่งโดยทั่วไปมนุษย์มีอายตนะ 6 ประการคือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ส่วนพรหมนั้นมีอายตนะไม่ครบเหมือนมนุษย์ กล่าวคือ รูปพรหมนั้นมีอายตนะเพียง 3 เท่านั้น คือ ตา หู และใจ เพราะรูปพรหมนั้นไม่รู้จักกลิ่นหอมหรือเหม็นจึงขาดสัมผัสทางจมูก ไม่เสพอาหารเพราะอิมด้วยความสุขที่เกิดจากฌานสมาบัติ จึงขาดสัมผัสทางลิ้น เมื่อมีสัมผัสก็ไม่รู้สึกรู้สีกเจ็บแสดงว่าขาดสัมผัสทางกาย

พรหมในชั้นอัสัญญีพรหมนั้นมีแต่รูปอย่างเดียวปราศจากนามธรรมติดต่อ เพราะพรหมพวกนี้รังเกียจสัญญาคือความจำได้ โดยคิดเห็นว่าความทุกข์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมีสาเหตุมาจากความจำได้หมายรู้

อรูปพรหมนั้นไม่มีตัวตน เพราะรังเกียจว่าการมีตัวตนจะเป็นเหตุก่อให้เกิดความทุกข์ต่าง ๆ ดังนั้น จึงบำเพ็ญภาวนาให้เหลือแต่จิตอย่างเดียว จึงมีจิตเป็นอายตนะอย่างเดียว

พรหมมีภาวะจิตที่ปราศจากความพอใจในสิ่งที่เป็นโลกียวิสัย กล่าวคือ จะไม่มีความยินดีในความน่ารักของสตรีเพศและสิ่งบันเทิงต่าง ๆ แต่พรหมยอมยินดีและชื่นชมอยู่ในความสุขที่เกิดจากฌาน พรหมยอมสามารถละราคะในบรรดาภิเลสทั้ง 3 คือ ราคะ โทสะ โมหะ ได้

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้จะเห็นความแตกต่างได้ว่า พรหมนั้นในแนวคิดของอุปนิษัทนั้นมีฐานะเป็นพระเจ้า (God) ที่ไม่สามารถจะเข้าใจคำพูดพรรณนาได้ว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร ดำรงอยู่ ณ ที่ไหน มีรูปร่างหน้าตาเป็นอย่างไร เพราะพรหมนั้นเป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะพรรณนาได้ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาลและอยู่เหนือโลก เป็นปฐมเหตุของทุกสิ่งทุกอย่าง ส่วนพรหมในแนวคิดของพระพุทธศาสนานั้นมีฐานะเป็นเพียงบุคคลที่อยู่ในสวรรค์เท่านั้น เป็นสิ่งที่สามารถที่จะพรรณนาได้ว่า มีการเกิดอย่างไร มีรูปร่าง น้ำเสียง มีอายตนะในการติดต่อสื่อสาร และมีภาวะจิตเป็นอย่างไร

1.2 ความแตกต่างกันด้านคุณสมบัติ

คัมภีร์อุปนิษัทได้อธิบายถึงคุณสมบัติของพรหมไว้ด้วยคำว่า พรหมนั้นไม่ใช่สิ่งนี้ สิ่งนี้ (Neti, Neti / Not this, Not this) เพราะคุณสมบัติของพรหมนั้นก็คือความเป็นสภาวะที่ไม่สามารถอธิบายได้และความเป็นสภาวะที่ไม่สามารถจะหยั่งรู้ได้ ดังข้อความที่กล่าวไว้ว่า

“เอตทุ ไว ตทกฺษรํ, คารุติ, พุราหฺมณา อภิวทฺติ, อสฺถุลมนฺนฺวหฺรฺสฺวมิทฺรฺมฺโลหิต-
มฺสฺเนหฺมจฺฉายมตโม’วายุวนากาสมสฺสคฺรมสฺมคฺนฺธมฺจกฺษฺมกฺมโศตฺรฺมวาคมนโน’เดชสฺกมฺปฺราณมฺม-
ขมมาตฺรฺมนนฺตรฺมพาหฺยม, น ตทศฺนาติ กิณฺณจ, น ตทศฺนาติ กศฺจน (B.U. 3.8.8)

การคิ บุคคลผู้รู้จักพรหมัน ย่อมเรียกสิ่งนั้น (พรหมัน/อาตมัน) ว่าสิ่งที่ไม่สูญสิ้น มันไม่หายาบ ไม่ละเอียด ไม่สั้น ไม่ยาว ไม่แดง ไม่เหลว ไม่แข็ง ไม่ไช้เงา ไม่ไช้ความมืด ไม่ไช้ลม ไม่ไช้อากาศ (ที่ว่าง) ไม่ติดอะไร ไม่มีรส ไม่มีกลิ่น ไม่มีตา ไม่มีหู ไม่มีคำพูด ไม่มีใจ ไม่มีแสง ไม่มีปรางะ ไม่มีปาก ประมาณไม่ได้ ไม่มีภายนอก ไม่มีภายใน มันไม่กินสิ่งใด ๆ และไม่มีสิ่งใดกินมัน

“ ยสุตามตมฺ คสฺย มตมฺ มตมฺ ยสฺย น เวท ส, อวิชฺฌาตมฺ วิชานตมฺ วิชฺฌาตมฺ อวิชานตมฺ (Kena 2.3)

บุคคลที่ไม่รู้จักมัน ย่อมรู้จักมัน บุคคลที่รู้จักมัน ย่อมไม่รู้จักมัน มันเป็นสิ่งที่ไม่สามารถถูกเข้าใจได้โดยบุคคลผู้เข้าใจมัน มันเป็นสิ่งที่ถูกเข้าใจได้ โดยบุคคลผู้ไม่เข้าใจมัน

“ ส เอษ เนติ เนตฺยาตฺมา, อคฺฤโห น หิ คฺฤหฺยเต, อสีโร น หิ สีรฺยเต, อสงฺโก น หิ สชฺยเต, อสีโต น วฺยฺดเต, น รัชฺยติ (B.U. 3.9.26, 4.2.4, 4.4.22)

อาตมัน ไม่ไช้สิ่งนี้ ไม่ไช้สิ่งนี้ มันไม่สามารถถูกเข้าใจได้โดยประสาทสัมผัส เพราะมันไม่เคยถูกเข้าใจด้วยประสาทสัมผัส มันไม่สามารถถูกทำลายได้ เพราะมันไม่ถูกทำลาย มันไม่ติดกับสิ่งใด เพราะไม่มีอะไรจะติดมัน มันไม่ถูกล้ำ มันไม่ทุกข์ ไม่เจ็บปวด

“ อถาต อาเทศะ น อิติ น อิติ, น เหฺยตฺสมาทิตฺ, น อิตฺยนฺยตฺ ปรมฺสฺติ (B.U. 2.3.6)

ดังนั้นจึงมีคำสอนว่า ไม่ไช้สิ่งนี้ ไม่ไช้สิ่งนี้ เพราะไม่มีอะไรสูงกว่าอาตมัน

คัมภีร์อุปนิษัตในระยะต่อมาได้อธิบายถึงคุณสมบัติของพรหมันไว้อีกโดยกล่าวไว้ในวลีที่ว่า สัจจิตานนุท ซึ่งมีคำอธิบายว่า

สตุ (Sat) หมายความว่า พรหมัน เป็นสิ่งที่มีอยู่ เพราะไม่มีอะไรที่จะปราศจากเหตุผล จะต้องให้มีเหตุผลว่าทำไมจึงต้องมีบางสิ่งมากกว่าจะไม่มีอะไรเลย

จิต (Cit) หมายความว่า พรหมันเป็นความรู้สึกที่เกิดจากความรู้อย่าง ไม่ไช้ความรู้สึกที่เกิดจากการรับรู้วัตถุภายนอก เป็นจิตที่บริสุทธิ์หรือสัมปชัญญะที่บริสุทธิ์

อานนุท (Ānanda) หมายความว่า พรหมันเป็นความสุขสูงสุด ไม่ไช้ความสุขที่เกิดจากความสมปรารถนาในสิ่งที่ต้องการอันเนื่องมาจากความอยาก

คุณสมบัติ 3 ประการ คือ เป็นสิ่งที่มีอยู่(สตุยมฺ/Satyam) เป็นตัวรู้ (จิต, ปรชฺฌา/Cit, Prajñā) และเป็นความสุข (อานนุท/Ānanda) จึงเป็นคุณสมบัติสูงสุดของพรหมัน ดังข้อความที่กล่าวไว้ในไตรดัตติยะอุปนิษัตว่

“ พุรุหฺมวิทฺวาปโนติ ปรมฺ, คเตชฺยาภฺยฺกฺตา, สตุยํ ชฺฌฺยานมนนฺตํ พุรุหฺม, โย เวท นินฺทํ คุหาชฺม ปรเม วฺโยมนฺ โส’ศฺนฺเต สรวฺม กามานฺ สห พุรุหฺมณา วิปฺลฺยจิตา อิติ (T.U. 2.1)

บุคคลผู้รู้แจ้งพรหมัน ย่อมบรรลุถึงสูงสุด เกี่ยวกับความจริงนี้มีคำประกาศว่า พรหมันคือสิ่งที่เป็นอย่างจริง (สคฺยम्) คือความรู้ (ชฺญานम्) คือสภาวะที่ไม่สิ้นสุด (อนนตม) ผู้ใคร่ว่าพรหมันสถิตอยู่ในคหาคือพุทฺธิและในสวรรคชั้นสูงสุด บุคคลนั้นย่อมสมความปรารถนาทุกประการพร้อมกับพรหมันผู้รอบ

เมื่ออธิบายถึงพรหมันในส่วนที่เกี่ยวข้องกับจักรวาลแล้ว พรหมันก็มีฐานะเป็นพระเจ้าที่เป็นตัวบุคคล (Personal God) และมีคุณสมบัติอีก 3 ประการคือ

1. พรหมันในฐานะพระเจ้าผู้สร้างจักรวาล เรียกว่า พระพรหมา
2. พรหมันในฐานะพระเจ้าผู้ดำรงรักษจักรวาล เรียกว่า พระวิษณุ
3. พรหมันในฐานะพระเจ้าผู้ทำลายจักรวาล เรียกว่า พระศิวะ

คุณสมบัติดังกล่าวนี้ตรงกับข้อความที่กล่าวไว้ในไตรปิฎกดังนี้

“ ยโต วา อิมานิ ภุตานิ ชานนเต, เชน ชาตานิ ชีวนตี, ยตุ ปฺรยตนฺยภิสฺสวสนฺติ, ตท วิชฺชญาสสว ตท พฺรหฺมโณติ (T.U. 3.1.1)

จากสิ่งนั้น สิ่งทั้งหลายจึงเกิดขึ้นมา เมื่อเกิดแล้ว เพราะสิ่งนั้น สิ่งทั้งหลายจึงดำรงอยู่ได้ และเมื่อสิ้นสุด (ตาย) สิ่งทั้งหลายย่อมกลับคืนสู่สิ่งนั้น จึงเฝ้าหาความเข้าใจสิ่งนั้น สิ่งนั้นคือพรหมัน

ส่วนในแนวคิดทางพระพุทธศาสนานั้น พรหมมิได้มีคุณสมบัติในการสร้างโลก ดำรงรักษาโลก และทำลายโลกเหมือนในแนวคิดของคัมภีร์อุปนิษัท เพราะพรหมเป็นเพียงบุคคลที่กระทำกุศลและบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานเมื่อตายแล้วจึงไปบังเกิดในพรหมโลกเท่านั้น คุณลักษณะหรือคุณสมบัติที่ปรากฏชัดของพรหมนั้น คือ การมีอายุยืน มีผิวพรรณงดงาม มีความสุขอย่างประณีต มีกำลังร่างกายแข็งแรง มีวิมานอย่างวิจิตรงดงามเป็นที่อาศัย มีสวนดอกไม้เป็นที่พักผ่อนอารมณ์ มีบริวารตามสมควรแก่ฐานะ คุณสมบัติอีกประการหนึ่งของพรหม คือ การมีศีลสมาธิ ปัญญา หรือฌานสมาบัติ อภิญญา และพรหมวิหารธรรม

แนวคิดเกี่ยวกับการสร้างโลกของพรหมนั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นเพียงสิ่งที่โลกสมมติว่าเลิศ เป็นเพียงสิ่งที่พวกพราหมณ์ได้รับการพร่ำสอนมาตามลัทธิของอาจารย์เท่านั้น พระองค์เองก็ทรงทราบ แต่ก็ไม่ได้ติดใจความรู้นั้น ดังข้อความที่กล่าวว่า

“ อคฺคณฺณญฺญาหํ ภคฺคว ปชานามิ ตโต อุตฺตริตฺรํ ปชานามิ ตญฺจ ปชานนํ ปฺรามสามิ อปฺรามสโต ว เม ปจฺจตฺตํ นิพฺพุติ วิทิตา ยถิกฺขานํ ตถาคโต โน อนนฺธ อปาชฺชติ (ที.ปา. 11/13/29)

ภักทวะ เราย่อมทราบชัดซึ่งสิ่งที่ถือกันว่ามีมาแต่เดิม ทั้งรู้ชัดยิ่งกว่านั้นด้วย แต่เราไม่ยึดมั่นความรู้นั้น เมื่อไม่ยึดมั่น จึงทราบความดับ (นิพพาน) ได้เฉพาะตน ฉะนั้น ตถาคตจึงไม่

ถึงความเลื่อมใส

“ สนติ ภคฺว เอเก สมณพราหมณา อิสฺสรกุตฺตํ พฺรหฺมกุตฺตํ อาจริยกํ อคฺคณฺณํ ปญฺญเปนฺติ (ที.ปา. 11/13/30)

ภคฺวะ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติสิ่งที่ถือกันว่ามีมาแต่เดิม ว่าพระอิศวรทำให้ ว่าพระพรหมทำให้ ตามลัทธิอาจารย์

ในอัครสัญญาสูตรมีข้อความที่แสดงถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธถึงการสร้างโลก สร้างมนุษย์และทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในโลกโดยพระพรหมตามแนวคิดของอุปนิษัท ดังข้อความที่ว่า

“ คคฺชม โว วาเสฏฺฐา พฺราหมณา โปราณํ อสรณฺดา เอวมาหํสุ พฺราหมโณ ว เสฏฺโฐ วณฺโณ หินา อญฺญเญ วณฺณา ฯลฯ พฺราหมณา พฺรหฺมโน ปุตฺตา โอรสา มุขโต พฺรหฺมชา พฺรหฺมนิมิตฺตา พฺรหฺมทาทาติ ฯ ทิสฺสนฺติ โข ปน วาเสฏฺฐา พฺรหฺมณํ พฺรหฺมณฺนิโย อุนฺนิโยปี คพฺภินฺนิโยปี วิชายมานาปี ปายมานาปี เค จ พฺราหมณา โยนิชา ว สมานา เอวมาหํสุ พฺราหมณา ว เสฏฺโฐ วณฺโณ ฯลฯ พฺรหฺมทาทาติ ฯ เค จ พฺรหฺมานญฺเจว อพฺภาจิกฺขณฺติ มุสา จ ภาสนฺติ พหุญจ อปฺปญฺญํ ปสวณฺติ (ที.ปา. 11/51/88-89)

วาเสฏฐะและภารทวาชะ พวกพราหมณ์ระลึกถึงเรื่องเก่าของพวกเขาไม่ได้ จึงพากันพูดอย่างนี้ว่า พวกพราหมณ์พวกเดียวเป็นวรรณะที่ประเสริฐที่สุด วรรณะอื่นต่ำทราม ฯลฯ พวกพราหมณ์เป็นบุตรเกิดจากอูระ เกิดจากปากพระพรหม มีกำเนิดมาจากพรหม พรหมเนรมิตขึ้นเป็นทาทาของพรหมดังนี้ วาเสฏฐะและภารทวาชะ ก็ตามที่ปรากฏอยู่แล คือ นางพราหมณีทั้งหลายของพวกพราหมณ์ มีระดูบ้าง มีครรภ์บ้าง คลอดอยู่บ้าง ให้ลูกกินนมอยู่บ้าง อันที่จริงพวกพราหมณ์เหล่านั้นก็ล้วนเกิดจากช่องคลอดของนางพราหมณีทั้งนั้น แต่พากันอวดอ้างว่าพวกพราหมณ์เป็นวรรณะที่ประเสริฐสุด ฯลฯ พวกพราหมณ์เป็นบุตรเกิดจากอูระ เกิดจากปากของพรหม มีกำเนิดมาจากพรหม พรหมเนรมิตขึ้น เป็นทาทาของพรหม เขาเหล่านั้นกล่าวดูพรหม และพูดเท็จ ก็จะมีผลแต่สิ่งที่มิใช่บุญเป็นอันมากออกมา

ดังนั้น แนวคิดเรื่องคุณสมบัติของพรหมันในอุปนิษัทและพรหมในพระสูตรตันตริกจึงแตกต่างกันมาก เพราะคุณสมบัติของพรหมันนั้นมีลักษณะหลายอย่าง กล่าวคือ เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะอธิบายได้ เป็นสิ่งที่มีอยู่ที่แท้จริง (สคฺ) เป็นจิตที่บริสุทธิ์ (จิตฺ) เป็นความสุขสงบที่สูงสุด หรืออานันทะ (อานนฺท) เป็นสิ่งที่ เป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่ง เป็นที่อิงอาศัยของสรรพสิ่ง เป็นที่กลับไปรวมของสรรพสิ่ง อีกทั้งเมื่อว่าในส่วนที่เกี่ยวข้องกับจักรวาลแล้ว พรหมันยังมีฐานะเป็นพระเจ้าที่ คุณสมบัติมีพลังอำนาจในการสร้างโลก อำนาจในการดำรงรักษาโลก และอำนาจในการทำลายล้างโลกอีกด้วย ส่วนพรหมในแนวคิดของพระพุทธศาสนานั้นไม่มีคุณสมบัติและพลังอำนาจเช่นนั้น เป็นเพียงเทพเจ้าพวกหนึ่งที่มีคุณสมบัติเพียงมีอายุยืน มีผิว

พรรณงดงาม มีรัศมีพุ่งออกจากกาย มีความสุขอย่างประณีต มีกำลังร่างกายแข็งแรง มีศีล สมาธิ ปัญญาหรือฉานสมาบัติ อภิญญาและพรหมวิหารธรรมเท่านั้น

1.3 ความแตกต่างระหว่างแนวคิดเกี่ยวกับอาตมันและอนัตตา

ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของพรหมันและอาตมัน หรือความจริงสูงสุดและตัวตน สูงสุดนั้นเป็นหลักการสำคัญที่เป็นพื้นฐานของปรัชญาอุปนิษัททั้งหมด หลักการสำคัญของการแสวงหาความจริงในทุก ๆ อุปนิษัทสามารถจะแสดงได้ด้วยสมการง่าย ๆ ว่า พรหมันเท่ากับอาตมัน

คำว่า อาตมัน แปลว่า ตัวตน (สิ่งที่เป็นอมตะ นิรันดร์) มาจาก อน (AN) ธาตุ แปลว่า หายใจ ซึ่งเป็นลมหายใจของชีวิต ความหมายของอาตมันแผ่กว้างออกไปตามลำดับจนมีความหมายครอบคลุมถึงชีวิต วิญญาณหรือตัวตน

ราชากฤษณ์ กล่าวว่า อาตมันเป็นแก่นแท้ของชีวิตมนุษย์ เป็นวิญญาณซึ่งแผ่ซ่านไปทั่วถึงความเป็นอยู่ของมนุษย์ เป็นลมหายใจ (ปราณ) เป็นความรู้สึกรับรู้สรรพจากกิเลส (ปรชญา) และอยู่เหนือสิ่งเหล่านั้น อาตมันเป็นสิ่งที่คงอยู่ เมื่อทุกสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนถูกทำลาย (S. Radhakrishnan 1974 : 73) ดังนั้น อาตมันจึงเป็นส่วนที่เหลืออยู่หลังจากส่วนประกอบทางร่างกายและจิตของมนุษย์แต่ละคนถูกแยกกระจายออก ดังที่ฉานโทคยะอุปนิษัทกล่าวไว้ว่า อาตมันอยู่เหนือกายหยาบและอัตตาที่ถูกรับรู้ในขณะตื่นและขณะหลับฝัน (C.U. 8.8.1-3)

สถานะสูงสุดของอาตมันไม่สามารถรู้หรืออธิบายได้ สามารถเพียงเรียกว่า ตริยะเท่านั้น ดังข้อความที่กล่าวไว้ในฉานโทคยะอุปนิษัทว่า

“ นานตะ-ปรชญม, น พหิษ ปรชญม, โนภยตะ-ปรชญม, น ปรชญาน-ฉนม, น ปรชญม, นาปรชญมทฤษฏมวชวหารชมคราหุชมลภษณมจินตยมวชปเทศชเมกาคมปรตยชสารม, ปรปญโจปศมม, ศานตม, ศิวมทิวตม, จตุรณม มนุษนเต, ส อาตมา, ส วิชฺญเยช (Mā.U. 7)

ตริยะไม่ใช่การรับรู้ถึงโลกภายใน ทั้งไม่ใช่การรับรู้ถึงโลกภายนอก ไม่ใช่การรับรู้ถึงโลกทั้ง สอง มันไม่ใช่กลุ่มก้อนของการรับรู้ มันไม่ใช่การรับรู้ ทั้งไม่ใช่การไม่รับรู้ มันไม่ถูกเห็น ไม่สามารถอธิบายได้ ไม่สามารถเข้าใจได้ ไม่สามารถรู้ได้ คิดคำนึงถึงไม่ได้ เรียกชื่อไม่ได้ มันเป็นบ่อเกิดของตัวตนที่เป็นผู้รู้ เป็นที่รวมลงของประสบการณ์ทั้งหลาย มันเป็นอิสระ เป็นสุข ไม่มีทวิภาวะ นี่คือนานะที่สี่ นี่คือนานะ และอาตมันนั้นเป็นสิ่งที่ควรรู้

อาตมันจึงเป็นอิสระจากร่างกาย เมื่อร่างกายถูกทำลายลงอาตมันก็ไม่ได้ถูกทำลายลงไปด้วย ดังข้อความที่กล่าวไว้ในฉานโทคยะอุปนิษัทว่า

“ มรตฺยํ วา อิทํ ศรีรมาตฺตมํ มฤตฺยุนา, ตทสฺยามมฤตฺสยาศรีรสฺยาตฺตมโน’ธิษฐานมาตฺโต

ไว สศรีระ (C.U. 8.12.1)

ร่างกายนี้เป็นสิ่งที่ต้องตาย ทุกสิ่งตกอยู่ใต้อำนาจของความตาย ร่างกายเป็นที่อยู่ของ
อาตมันอันเป็นอมตะ แต่ไม่มีร่างกาย

อาตมันไม่ได้เป็นสิ่งเดียวกันกับประสบการณ์ที่ถูกรับรู้ แต่เป็นบ่อเกิดของ
ประสบการณ์เหล่านั้น อาตมันอาศัยอยู่ในกระบวนการของจิต รวบรวมและควบคุมกระบวนการ
เหล่านั้น ดังข้อความที่กล่าวไว้ในพหุททาร์ณยกะอุปนิษत्ว่า

“ โย มนสิ ติษฺฐนุ มนโส’นฺตฺระ, ยํ มโน น เวท, ยสฺย มนสฺ ศรีรม, โย มโน’นฺตโร
ยมยติ, เอษ ค อาตฺมานุตฺรยาณฺยมฺนฺตฺระ (B.U. 3.7.20)

บุคคลผู้อาศัยอยู่ในใจ ภายในใจ แต่ใจก็มิรู้จักเขา ใจเป็นร่างกายของเขา เขาเป็นผู้
ควบคุมใจจากภายใน เขาคือตัวตนของท่านเอง เป็นผู้ควบคุมภายใน เป็นอมตะ

ดังนั้น อาตมันจึงได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้รับรู้ประสบการณ์ทั้งหมด เป็นผู้คิดความ
คิด เป็นผู้รู้สึกความรู้สึกทั้งหมด

นักคิดอุปนิษทบางคนคิดว่า อาตมันสามารถจะเข้าถึงได้ในประสบการณ์ปัจจุบัน
ดังข้อความที่กล่าวไว้ในพหุททาร์ณยกะอุปนิษत्ว่า

“ อาตฺมา วา อเร ทฺรยภูวสฺ, โสฺรตฺวโย มนตฺวโย นิธิธยาสิตฺวโย, ไมฺเตรยิ, อาตฺมนิ
ขลฺวเร ทฺฤชฺเฏ, สฺรฺเต มเต, วิชฺญาต, อิหํ สรวํ วิทิตมฺ (B.U. 4.5.6)

ไมเตรยิ อาตมันต้องถูกเห็น ถูกได้ยินและคิดคำนึงถึงได้ พงษ์พินิจถึงได้ อาตมันถูก
เห็น ได้ยิน คิดคำนึงถึง พงษ์พินิจถึงและถูกรู้เมื่อใด เมื่อนั้น ทุกสิ่งก็ถูกรู้

ยาชฌวาลกษะนักคิดของอุปนิษทไม่ยอมรับแนวคิดดังกล่าว เขาคิดว่า อาตมันไม่
สามารถถูกรู้ได้โดยแนวคิดของความรู้ใด ๆ อาตมันเป็นสิ่งที่ไม่สามารถรู้ได้ เพราะอาตมันเอง
เป็นตัวรู้ในความรู้ทุกอย่าง ดังนั้น อาตมันจึงไม่อาจเป็นสิ่งที่ถูกรู้ได้ (เป็นวัตถุ) ดังที่เขาได้กล่าว
ไว้ว่า

“ น ทฺฤชฺเฏรฺ ทฺรยภูวํ ปศฺยสฺ, น สฺรฺเตสฺ โสฺรตํ สฺฤณฺยตฺ, น มเตรฺ มนตํ
มนฺวิธสฺ, น วิชฺญาเตรฺ วิชฺญาตํ วิชานียสฺ, เอษ ค อาตฺมา สรวานฺตฺระ (B.U. 3.4.2)

ท่านไม่สามารถเห็นผู้เห็นการเห็น ท่านไม่สามารถได้ยินผู้ได้ยินการได้ยิน ท่านไม่
สามารถคิดถึงผู้คิดความคิด ไม่สามารถเข้าใจผู้เข้าใจการเข้าใจ เขาคืออาตมันของท่านซึ่งมีในทุก
สิ่ง

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า อาตมันเป็นสิ่งที่พรรณานำไม่ได้ ดังนั้น บุคคลจึงไม่สามารถจะ
แสดงได้ว่าอาตมันเหมือนอะไร เป็นเช่นไร การพรรณานารูปร่างของอาตมันจึงทำไม่ได้ เมื่อกล่าว
ถึงอาตมันจึงพูดได้แต่เพียงว่า มันไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งนี้ ที่เราพบในประสบการณ์ของเรา

ดังที่ชาลวาลกยะกล่าวไว้ว่า

“ ส เอช เนติ เนตุยาตมา, อคฤหโย, น หิ คฤหฺยเต (B.U. 4.5.15)

อาตมมันนั้น ไม่ใช่สิ่งนี้ สิ่งนี้ (Neti, Neti) มันเป็นสิ่งที่ไม่อาจเข้าใจได้ เพราะมันไม่สามารถที่จะถูกเข้าใจ

ลักษณะปฏิเสธเช่นนี้ของอาตมมัน ไม่ได้หมายความว่าอาตมมันเป็นสิ่งที่ไม่มียู่ แต่มันมีแก่นแท้เป็นของมันเองซึ่งเราไม่อาจจะพรรณนาได้ ธรรมชาติที่แท้จริงของอาตมมันถูกกล่าวไว้ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ (สตุ/Sat/Being) เป็นความรู้สึก (จิต/Cit) และเป็นความสุข (อานนท/Ānanda/Bliss)

แม้ว่าคำทั้ง 3 นี้ จะเป็นคำที่แตกต่างกันก็จริง แต่ก็มีเพื่อสิ่งที่มีอยู่อันเดียวกัน ดังข้อความที่ราชาภฤชณ์ กล่าวไว้ว่า

ความมียู่ของตัวตน ความรู้สึกของตัวตน ความสุขของตัวตน เป็นสิ่งเดียวกัน อาตมมันเป็นสิ่งที่มีอยู่สูงสุด ในอาตมมันนั้นไม่มีสิ่งที่ไม่มี อาตมมันเป็นการรับรู้ที่สูงที่สุดซึ่งในตัวอาตมมันนั้นไม่มีสิ่งที่ไม่รู้ อาตมมันเป็นความสุขสูงสุด ในตัวอาตมมันนั้นไม่มีความทุกข์หรือการไม่มีความสุข (S. Radhakrishnan 1974 : 69)

นักคิดอุปนิษัตเป็นพวกจิตนิยม พวกเขาคิดว่า ความสมบูรณ์ของสิ่งที่มีอยู่นั้นตั้งอยู่ในฝ่ายของผู้รู้ ส่วนสิ่งที่ถูกรู้ (วัตถุ) ไม่มีสิ่งที่มีอยู่ (Being) ในตัวมันเอง เพราะพวกมันไม่ใช่อาตมมันหรือตัวตนที่แท้จริงของทุกสิ่ง แต่เป็นเพียงมายา (Māyā) เป็นเพียงภาพลวงตา (Paul Deussen 1979: 42)

นักคิดอุปนิษัตยืนยันว่า อาตมมันเป็นแก่นแท้ที่เป็นอมตะซึ่งให้กำเนิด รวบรวมและควบคุมประสบการณ์ทั้งหลายที่ได้รับรู้ แต่กระนั้นอาตมมันก็ยังคงอยู่ในจิต (Consciousness) อาตมมันคงมีอยู่ในฐานะส่วนที่ยังเหลืออยู่ภายหลังการสูญเสียของปรากฏการณ์ทางกายและจิต อาจจะกล่าวได้ว่านักคิดอุปนิษัตเป็นพวกสัสตสทธิภูมิ กล่าวคือ เป็นผู้มีความเห็นว่าอาตมมันเป็นสิ่งเที่ยงแท้ เป็นอมตะ เป็นสิ่งที่ไม่เสื่อมสูญได้

ในทางตรงกันข้ามพระพุทธศาสนาปฏิเสธความเที่ยงแท้ของอัตตา (อาตมมัน) แนวคิดที่ว่าอาตมมันเป็นสิ่งที่มีความสุขและเป็นอิสระนั้น พระพุทธศาสนาไม่ยอมรับ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธความเห็นที่ว่าในมนุษย์มีตัวตนที่ยั่งยืน เป็นสุขและเป็นอิสระไว้อย่างชัดเจน โดยพระองค์ทรงสอนถึงทฤษฎีอนัตตา (ภาษาสันสกฤต เป็น ในราตมขวาทะ) ดังที่ปรากฏอยู่ในพระธรรมเทศนาชื่อ อนัตตลักขณสูตร (ส.ข. 12/127/82) ซึ่งจัดได้ว่าเป็นโครงสร้างหลักอันหนึ่งในบรรดาคำสอนของพระพุทธเจ้าและเป็นคำสอนที่มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาดังอยู่บนพื้นฐานที่ไม่เหมือนใครในการปฏิเสธความมียู่ของอัตตา

ในประวัติศาสตร์แนวคิดของชาวอินเดีย

คำบาลีว่า อนตฺตา ประกอบด้วยนิบาต น (ที่เปลี่ยนเป็น อน เมื่ออยู่หน้าสระ) (An) บวกกับ อตฺตา (สันสกฤตเป็นอาตมา) หมายถึง ไม่มีตัวตน ไม่มีจิต ไม่มีวิญญาณ ไม่มีสิ่งที่ถาวร ดังนั้น ทฤษฎีอนัตตา จึงปฏิเสธทฤษฎีอาตมานัน (Pra Medhidhammaporn 1995 : 91)

ในพรหมชาลสูตรมีการกล่าวเกี่ยวกับอตฺตาไว้ถึง 62 ทรรศนะ ซึ่งจัดได้ว่าเป็นสมมติฐานที่เกี่ยวกับทฤษฎีที่ว่าด้วยอตฺตาทุกทฤษฎี แต่ก็มีกล่าวแย้งไว้ด้วยว่าทรรศนะเหล่านั้นไม่จริง พระพุทธเจ้าทรงแบ่งแนวคิดที่เกี่ยวกับอตฺตาออกเป็น 2 แนวคิดใหญ่คือ อูจเฉทวาทะ และสัสสวาทะ ซึ่งเป็นแนวคิดที่เสนอหนทางปฏิบัติที่ถูกต้อง พระองค์ทรงพยายามปฏิเสธและทรงสอนหนทางสายกลาง

พวกอูจเฉทวาทะ มีความเห็นว่า ในมนุษย์มีตัวตนที่เป็นเอกภาวะอยู่ เป็นแก่นแท้ของกระบวนการทั้งทางกายและจิต แต่เป็นแก่นแท้ที่ถาวรคงอยู่เพื่อชีวิตเดียวเท่านั้น เมื่อตายแล้วตัวคนนั้นย่อมขาดสูญ เมื่อร่างกายถูกทำลายลงมันก็ขาดสูญไปด้วย ในทรรศนะนี้หลังจากตายแล้วก็ไม่มีอะไรคงอยู่ต่อไป และไม่มีการเกิดใหม่ ในประวัติพระพุทธศาสนา บุคคลที่เป็นอูจเฉทวาทะก็คือ อจิต เกสกัมพล เช่นเดียวกับนิกายจารวาก (จารวาก)

อีกพวกหนึ่งคือ สัสสวาทะ มีความเห็นว่า ในมนุษย์มีตัวตนที่เป็นอมตะ ดังมีคำกล่าวที่ว่า

“ โส อตฺตา โส โลโก โส เปจฺจ ภวิสฺสามิ นิจฺโจ ธุโว สสฺสโต อวิปริณามธมฺโม ฯลฯ
(ส.ข. 17/181/120)

อตฺตาคือฉัน โลกก็คือฉัน เมื่อฉันตายไป ฉันจะเที่ยง ถาวร อยู่ชั่วนิรันดร์ ไม่เปลี่ยนแปลงสภาพ

พวกที่มีความเห็นเช่นนี้จึงพรรณนาอตฺตาว่าเที่ยง (นิจฺจ) ยั่งยืน คงที่ เป็นสุข และไม่เปลี่ยนแปลงสภาพ (อปริณามธมฺม) ศาสดาของลัทธินี้ก็คือนักคิดของอุปนิษัทนั่นเอง

ความเห็นที่แย้งต่ออตฺตาหรือทฤษฎีอนัตตาของพระพุทธเจ้า เป็นวิธีการอธิบายในเชิงวิเคราะห์เพราะเป็นความเห็นที่แยกสิ่งที่มีรูปร่างออกเป็นส่วนตัวต่าง ๆ กล่าวคือ พระองค์ทรงสอนว่าสิ่งที่เราเรียกว่า สัตว์ หรือ บุคคล (Puggala) เมื่อแยกแยะออกแล้วประกอบด้วยขันธ (ส่วนประกอบ) 5 ประการ และเมื่อนำขันธ 5 นี้มาวิเคราะห์แล้ว เราก็จะพบว่า ไม่มีสิ่งใดอยู่เบื้องหลังที่สามารถยึดถือได้ว่าเป็น เรา อาตมานัน หรือ ตัวคนซึ่งเป็นแก่นแท้ที่คงทน ไม่มีการเปลี่ยนแปลงสภาพ เพราะขันธเหล่านี้จะเป็นขันธเดียวหรือทั้งหมดก็ไม่ได้สร้างตัวตนที่ยั่งยืนขึ้น และก็ไม่มีตัวตนใดที่จะแยกออกจากขันธเหล่านี้ได้ ขันธ 5 นั้นประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ (ส.ข.17/334/217) ดังจะกล่าวโดยย่อดังต่อไปนี้

1. รูปฉันท์ คำว่า รูปฉันท์นี้รวมเอาธาตุทั้ง 4 ที่เป็นของเดิม (จตุตถาริ มหาภูตานิ) กล่าวคือ ดิน น้ำ ไฟ และลมตลอดจนรูปที่อาศัยธาตุทั้ง 4 นั้น (อุปาทายรูป)(ส.ข. 17/113/72) ในอุปาทายรูปนั้นรวมเอาอินทรีย์ (ประสาทสำหรับรับรู้) 5 อย่างของเรา อันได้แก่ จักขุนทรีย์ โสณินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ รวมทั้งวัตถุอันเป็นที่ตอบสนองอินทรีย์เหล่านั้นในภายนอก กล่าวคือ รูปที่เห็นได้ เสียง กลิ่น รส โภฏฐัพพะ (สิ่งที่จะถูกสัมผัส) ความคิด ความเห็น หรือทศณะ ซึ่งอยู่ในขอบข่ายแห่งความคิดนึกทางใจ (ธัมมยตนะ) บางประการ ดังนั้น รูปทุกชนิดทั้งที่เป็นภายใน และภายนอก จึงรวมอยู่ในรูปฉันท์นี้

2. เวทนาฉันท์ เป็นกระบวนการทางความรู้สึก มีลักษณะเป็นเหมือนผู้สวรสของสิ่งต่างๆ เวทนาฉันท์นี้รวมเอาเวทนาทั้งหมด ทั้งที่เป็นสุขเวทนา (ความรู้สึกเป็นสุข) ทุกขเวทนา (ความรู้สึกเป็นทุกข์) และอทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกที่ไม่ทุกข์ไม่สุข) (ส.ม. 19/835/252) อันเกิดขึ้นโดยอาศัยการกระทบกันระหว่างอายตนะภายใน ทั้งทางรูปและนาม กับอายตนะภายนอก เวทนาเหล่านี้มี 6 คือ เวทนาที่เกิดขึ้นจากการกระทบกันระหว่างตา กับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโภฏฐัพพะ และใจกับอารมณ์ที่เกิดกับใจหรือความคิด ความเห็น เวทนาทั้งหมด ทั้งที่เกิดทางประสาทสัมผัสและทางใจรวมอยู่ในเวทนาฉันท์นี้

3. สัญญาฉันท์ เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับการจดจำประสบการณ์ทั้งหลายได้ หน้าที่ของสัญญาฉันท์ก็คือการจำประสบการณ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นทั้งทางกายและทางใจได้ เพราะสัญญาเป็นสิ่งที่จำสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นนามและรูปได้ สัญญามี 6 อย่างคือ ความจำรูปได้ (รูปสัญญา) ความจำเสียงได้ (สัททสัญญา) ความจำกลิ่นได้ (คันธสัญญา) ความจำรสได้ (รสสัญญา) ความจำสัมผัสได้ (โภฏฐัพพสัญญา) ความจำสิ่งที่เกิดในใจได้ (ธรรมสัญญา) (ส.ข. 17/115/74)

4. สังขารฉันท์ เป็นการรวบรวมและปรุงแต่งเรื่องราวต่างๆที่จิตรับรู้ในรูปแบบของเวทนาและสัญญา ให้อยู่ในรูปแบบของความรู้อันเดียวกัน มีอยู่ 6 ประการ คือ การปรุงแต่งรูป (รูปสัญญาเจตนา) การปรุงแต่งเสียง (สัททสัญญาเจตนา) การปรุงแต่งกลิ่น (คันธสัญญาเจตนา) การปรุงแต่งรส (รสสัญญาเจตนา) การปรุงแต่งสัมผัส (โภฏฐัพพสัญญาเจตนา) การปรุงแต่งสิ่งที่เกิดกับใจ (ธรรมสัญญาเจตนา) (ส.ข. 17/116/74)

5. วิญญาณฉันท์ วิญญาณเป็นความรู้แจ้งในอารมณ์ กล่าวคือเป็นการรับรู้ถึงการมีอยู่ของวัตถุ แต่ไม่ได้จำวัตถุ เพราะการจำเป็นหน้าที่ของสัญญา ดังนั้น คำว่า วิญญาณ จึงหมายถึง การรับรู้ ส่วนคำว่า สัญญา หมายถึง การจำ วิญญาณนั้นมีอยู่ 6 ประการ คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ มโนวิญาณ (ส.ข. 17/117/75)

พระพุทธเจ้าทรงประมวลสิ่งทั้งหลายที่ปรากฏทั้งทางกายและกระบวนการทางจิตของสรรพสิ่งทั้งหลายลงในชั้น 5 เหล่านี้ทั้งหมด พวกคนโง่เท่านั้นพากันยึดถือว่าสิ่งที่ปรากฏเหล่านี้เป็นอัตตาหรือตัวตนของพวกเขา ในบรรดาชั้น 5 เหล่านี้ รูปชั้นเท่านั้นเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับวัตถุ ส่วนชั้นที่เหลือเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับจิต

ชั้นทั้ง 5 เป็นเพียงการแบ่งแยกชนิดขึ้นมาลอย ๆ ความมีอยู่ที่แท้จริงของชั้นเหล่านั้นไม่มี ชั้นแต่ละชั้นไม่สามารถที่จะแยกออกมาเป็นเอกเทศจากชั้นอื่น ๆ ได้ เพราะชั้นทั้งหมดเป็นสิ่งที่อิงอาศัยกันแยกออกจากกันไม่ได้ ดังที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า

“ ยา จา วุโส เวทนา ยา จ สัญญา ขณฺจ วิญญาณํ อิม ฐมา สํสฏฺฐา โน วิสํสฏฺฐา น จ ลพฺภา อิมสํ ฐมานํ วินิพฺภุชิตฺวา นานากรรมํ ปญฺญาเปตฺตํ ยํ จา วุโส เวเทติ ตํ สญฺชานาติ ยํ วิชานาติ ตํ วิชานาติ ตสฺมา อิม ฐมา สํสฏฺฐา โน วิสํสฏฺฐา น จ ลพฺภา อิมสํ ฐมานํ วินิพฺภุชิตฺวา วินิพฺภุชิตฺวา นานากรรมํ ปญฺญาเปตฺตุนฺติ (ม.มู. 12/495/538)

ท่านผู้มีอายุ เวทนา สัญญา วิญญาณ 3 สิ่งนี้เกี่ยวข้องกัน ไม่แยกจากกัน เราไม่อาจจะบอกหน้าที่ต่าง ๆ ของ 3 สิ่งนี้ โดยการแยกแยะให้มีความความแตกต่างได้ เพราะเวทนายรู้สิ่งใด สัญญาก็จำสิ่งนั้น สัญญาจำสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น ฉะนั้น สิ่งทั้ง 3 นี้ จึงเกี่ยวข้องกัน ไม่แยกจากกัน

การอธิบายเชิงวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ ออกเป็นเบญจชั้นของพระพุทธเจ้า จัดได้ว่าเป็นแนวคิดที่แย้งต่อแนวคิดเรื่องอาตมันของอุปนิษัท ดังเช่นในอนัตตลักขณสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงความเห็นที่แย้งต่อความเป็นใหญ่ของอัตตาซึ่งนักคิดอุปนิษัทแสดงไว้ว่าอาตมันเป็นผู้ควบคุมจิตและร่างกายในภายใน (B.U.3.7.16-22) โดยพระองค์ทรงปฏิเสธว่า ไม่มีผู้ใดที่จะเป็นผู้ควบคุมชั้น 5 เพราะไม่มีอะไรที่มีอำนาจเหนือชั้น 5 เหล่านี้ ดังที่พระองค์ทรงกล่าวไว้ว่า

“ รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา ฯ รูปญจ หิ ํ ภิกฺขเว อตฺตา อภิวิสฺส น ยิ ํ รูปํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺย ลพฺภเถ จ รูปे เอวํ เม รูปํ โหตุ เอวํ เม รูปํ มาอโหสีติ ฯ ขสฺมา จ โข ภิกฺขเว รูปํ อนตฺตา ตสฺมา รูปํ อาพาธาย สํวตฺตติ น จ ลพฺภติ รูปे เอวํ เม รูปํ โหตุ เอวํ เม รูปํ มา อโหสีติ ฯ (ส.ข. 17/127/82)

ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่ตัวตน เพราะว่าหากว่ารูปนี้เป็นตัวตน รูปนี้ ก็ไม่น่าจะเป็นไปเพื่ออาพาธ และคนน่าจะขอเกี่ยวกับรูปได้ว่า ขอรูปของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย เพราะเหตุที่รูปมิใช่ตัวตนนั่นเอง รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และขอไม่ได้เกี่ยวกับรูป ว่า ขอรูปของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

ในชั้นที่เหลืออีก 4 อย่างพระองค์ก็ทรงตรัสไว้ในลักษณะเดียวกัน จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นการแสดงถึงการไม่มีสิ่งใดมีอำนาจเหนือสิ่งอื่น ก็คือ ลักษณะของการไม่มีอัตตานั้นเอง

พระพุทธเจ้าทรงเตือนความเห็นว่า ในมนุษย์มีอตฺตาที่เที่ยงแท้และเป็นสุข พระองค์ทรงตรัสว่า ตัวบุคคลเมื่อวิเคราะห์แยกแยะออกมาแล้ว ก็จะพบว่าประกอบด้วยขันธ 5 ไม่มีอะไรอื่น ขันธ 5 เหล่านั้นเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้และตกอยู่ใต้อำนาจของความทุกข์ จะเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงถามภิกษุทั้งหลายว่า

“ ยํ ปณานิจํ ทุกขํ วิปริณามธมฺมํ กลลํ นุ ตํ สมนุสฺสติ ตฺเถ มม เอโสหฺมสมฺมึ เอโส เม อตฺตาคิ ฯ โน เหตุํ ภนฺเตติ ฯ (ส.ข. 17/128/83)

สมควรแล้วหรือที่จะถือว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นตัวตนของเรา ฯ (พวกภิกษุ ตอบว่า) ไม่ควรถืออย่างนั้น พระเจ้าข้า

ขันธ 5 ไม่ใช่อตฺตา เพราะขาดความเป็นสิ่งที่มั่นคงและเป็นสุข ซึ่งถือว่าเป็นลักษณะที่แท้จริงของอตฺตา อย่างไรก็ตาม แม้พระพุทธเจ้าจะตรัสว่า ขันธ 5 ไม่ใช่อตฺตา แต่ก็ไม่ได้มุ่งหมายที่จะทรงแสดงว่า มีอตฺตาที่อยู่เหนือขันธ 5 เหล่านี้ พระองค์ทรงแสดงว่า ตัวคนที่อยู่เหนือทุกสิ่ง (Transcendental) นั้นไม่มี เพราะไม่สามารถจะค้นพบอะไรอื่นทั้งในภายนอกและในภายในได้ นอกจากขันธ 5 เท่านั้น ดังที่พระองค์ทรงตรัสไว้ว่า

“ อิทฺ ภิกฺขเว อสฺสตุวา ฯลฯ สปปริสฺสธมฺเม อวินิโต รูปํ เตตํ มม เอโสหฺมสมฺมึ เอโส เม อตฺตาคิ สมนุสฺสติ ฯลฯ ยมฺปิทํ ทิฏฐิจฺ्ञานํ โส โลโก โส อตฺตา โส เปจฺจ ภวิสฺสามิ นิจุจํ ธุวํ สสฺสโต อวิปริณามธมฺโม สสฺสติสฺมํ คเถว รุสฺสามิตี ตมฺปิ เตตํ มม เอโสหฺมสมฺมึ เอโส เม อตฺตาคิ สมนุสฺสติฯ สุตฺวา จ โข ภิกฺขเว อริยสวโก ฯลฯ สปปริสฺสธมฺเม สุวินิโต ฯลฯ สสฺสติสฺมํ คเถว รุสฺสามิตี ตมฺปิ เนตํ มม เนโสหฺมสมฺมึ น เมโส อตฺตาคิ สมนุสฺสติ ฯ (ม.ม. 12/281/272)

ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺชนในโลกนี้ ผู้ไม่ได้สดับ ฯลฯ ไม่ได้รับแนะนำแล้วเกี่ยวกับธรรมของสคฺคบุรุษ ย่อมถืออุปว่า นั่นของฉัน ฉันเป็นนั่น นั่นเป็นอตฺตาของฉัน ฯลฯ ย่อมถือตามความเห็นที่ว่า ฉันคือโลก ฉันคืออตฺตา เมื่อฉันตายไป ฉันจะเที่ยง ถาวร อยู่ชั่ววันรันดร์ ไม่เปลี่ยนแปลง ฉันจะอยู่ในสภาพเช่นนั้น คราบเท่าวันรันดร์ ย่อมถือตามความเห็นที่ว่า นั่นเป็นของฉัน ฉันเป็นนั่น นั่นเป็นอตฺตาของฉัน ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวกผู้สดับแล้ว ฯลฯ ฉลาดในธรรมของสคฺคบุรุษ ฯลฯ ฉันจะอยู่ในสภาพนั้นคราบเท่าวันรันดร์ ย่อมถือความเห็นที่ว่า นั่นไม่ใช่ของฉัน ฉันไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อตฺตาของฉัน ฯลฯ

พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเข้าหาพระองค์เองจึงทำให้พระองค์พบว่า ไม่มีอะไรอื่นในร่างกายนี้ นอกจากเป็นเพียงขันธ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ดังนั้น สิ่งที่เรียกว่า สัตว์ หรือบุคคลนั้น จึงเป็นเพียงการรวมตัวกันของขันธ 5 เช่นเดียวกับการประกอบกันเข้าของส่วนต่าง ๆ ชาวโลกจึงเรียกกันว่า รถ ฉันใด เมื่อมีขันธ 5

ชาวโลกจึงพากันเรียกว่า สัตว์ หรือบุคคล ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (Phra Methidhammaporn 1995 : 106)

อาจจะกล่าวได้ว่าแนวคิดเรื่องอนัตตาเป็นบทสรุปของการสอนเรื่องความไม่เที่ยง (อนิจฺจ) ขันธ์ 5 ไม่ใช่ตัวตน เป็นอนัตตา ก็เพราะมันเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“ รูป ภิกขเว อนิจฺจํ ยถาจิจํ ตํ ทุกขํ ยํ ทุกขํ ตทนต์ตา ยทนต์ตา ตํ เนตํ มม เนโสหสฺมิ น เมโส อตฺตาคิ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ยทฺธพฺพํ ฯ เวทนา อนิจฺจา ฯลฯ สญฺญา อนิจฺจา ฯลฯ สงฺขารਾ อนิจฺจา ฯลฯ วิญฺญาณํ อนิจฺจํ ยถาจิจํ ตํ ทุกขํ ยํ ทุกขํ ตทนต์ตา ยทนต์ตา ตํ เนตํ มม เนโสหสฺมิ น เมโส อตฺตาคิ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ยทฺธพฺพํ ฯ (ส.ข. 17/42/28)

ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา เธอทั้งหลาย พึงเห็นสิ่งที่เป็นอนัตตานั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า

“สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่ตัวตนของเรา เวทนาไม่เที่ยง ฯลฯ สัญญาไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา เธอทั้งหลาย พึงเห็นสิ่งที่เป็นอนัตตานั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า มันไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่ตัวตนของเรา

ขันธ์ 5 ไม่เที่ยงเพราะไม่คงอยู่ตลอดไป มีจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุด เป็นทุกข์ เพราะตกอยู่ใต้อำนาจของความตั้งอยู่และความเสื่อมสลาย และเป็นสาเหตุของทุกข์ทั้งหลาย เป็นสิ่งที่ว่างเปล่า เพราะไม่มีเจ้าของผู้ครอบครอง ผู้ทำ ผู้รู้สีกและผู้มีอำนาจสูงสุดในการสั่งการ เป็นอนัตตา เพราะมันไม่มีเจ้าของ ลักษณะดังกล่าวมาทั้งหมดนั้น ก็คือ ลักษณะ 3 อย่าง (ไตรลักษณ์) ดังข้อความที่ว่า

“ สพฺเพ สงฺขารā อนิจฺจา ฯลฯ สพฺเพ สงฺขารā ทุกฺขา ฯลฯ สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ฯ (ขุ.ธ 25/30/51-52)

สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ สิ่ง (ธรรม) ทั้งปวงเป็นอนัตตา

คำว่า สังขาร หมายถึงสิ่งทั้งหลายที่มีปัจจัยปรุงแต่ง เช่น ขันธ์ 5 ถ้าในประโยคที่สามกล่าวว่า สังขารทั้งปวงไม่ใช่อัตตา อาจจะสื่อความหมายได้ว่า แม้สังขารจะไม่ใช่อัตตาก็อาจจะมีอัตตานอกจากสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งที่อยู่เหนือขันธ์ 5 เพื่อหลีกเลี่ยงความเข้าใจผิด ในประโยคสุดท้ายจึงใช้คำว่า ธรรม (ธมฺมา) แทน ซึ่งกินความกว้างกว่าคำว่า สังขาร คำว่า ธรรม รวมถึงสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งและสิ่งที่ไม่มียปัจจัยปรุงแต่ง (อสังขตธรรม) ได้แก่ พระนิพพาน เพราะไม่มีสิ่งใดในจักรวาลและนอกจักรวาลที่จะไม่รวมลงในคำว่า ธรรม

ดังนั้น ประโยคที่ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา จึงมีความหมายว่า ไม่ใช่แค่เพียงในชั้น 5 เท่านั้นที่ไม่ใช่อัตตาหรือสิ่งที่เป็นแก่นแท้ ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งภายนอกและที่แยกออกจากชั้น 5 ก็ไม่ใช่อัตตาหรือสิ่งที่เป็นแก่นแท้เหมือนกัน ที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พระพุทธศาสนาสอนเรื่องความไม่ใช่อัตตาของบุคคลและของทุกสิ่งทุกอย่าง แนวคิดเรื่องอนัตตาจึงไม่ใช่เพียงแค่ปฏิเสธอัตตาของบุคคลเท่านั้น แต่ยังปฏิเสธถึงตัวตนแก่นแท้ของโลกภายนอกด้วย

คัมภีร์อุปนิษัทมีความเห็นว่า อาตมันเป็นแก่นแท้ของบุคคล ส่วนพรหมันเป็นแก่นแท้ของจักรวาล แต่แนวคิดเรื่องอนัตตาเป็นการปฏิเสธความเห็นเรื่องตัวตนที่แท้จริงของโลก เพราะพระพุทธศาสนาสอนว่า ทุกสิ่งทุกอย่างว่างเปล่าจากตัวตนที่แท้จริง ไม่มีอะไรในตัวมันเอง เพราะสิ่งที่มีอยู่แต่ละอย่างถูกปรุงแต่งโดยเหตุและปัจจัยภายนอกตัวมันเอง สิ่งปรากฏทั้งหมดนั้นในตัวมันเองไม่มีตัวตนที่แท้จริงหรือสิ่งที่คงทนตลอดไป มันอยู่ในภาวะของสิ่งที่ไม่คงที่ เป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ (ภาวะ) ทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏจึงไม่ใช่อะไรอื่นนอกจากเหตุการณ์ที่คงอยู่ชั่วขณะ (ขณิกะ)

ในทรรณะของพระพุทธศาสนาไม่ใช่เพียงปฏิเสธสิ่งที่เป็นนิรันดร์ เช่น พระเจ้า หรืออัตตาเท่านั้น แต่ยังปฏิเสธความมีอยู่ของสิ่งต่าง ๆ ในโลก โดยถือว่าเป็นสิ่งที่ถูกสมมติขึ้นเท่านั้น ดังนั้น ความเห็นเรื่องสิ่งที่มีอยู่ (สตุ/Sat) ของอุปนิษัทจึงไม่เป็นที่ยอมรับของพระพุทธศาสนา ความเชื่อในสิ่งที่มีอยู่สูงสุด (สตุ) และสิ่งที่ไม่มีอยู่สูงสุด (อสตุ/Asat) ซึ่งเป็นคุณสมบัติของพรหมันหรืออาตมัน พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่าเป็นความเห็นผิดที่สุดโด่ง ดังที่ทรงตรัสไว้ว่า

“สพฺพมคฺคิตฺติ โข กุจฺจาน อยมโก อนุโต สพฺพํ นคฺคิตฺติ อยมํ ทฺวติโย อนุโต ฯ เอเต เต กุจฺจาน อุโก อนุเต อนุปคฺคัม มขฺเณน ตถาคโต ธมฺมํ เทเสติ ฯ (ส.บ. 17/234/165)

กัจจนะ “สิ่งทั้งปวงมี” นี้แหละคือปลายสุดด้านหนึ่ง “สิ่งทั้งปวงไม่มี” นี้คือปลายสุดอีกด้านหนึ่ง ตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดทั้งสองนั้น

ทฤษฎีทางสายกลางนั้นรู้จักกันโดยทั่วไปว่า หลักปฏิจางสมุปปาต พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ปรากฏการณ์ทุกอย่างตกอยู่ใต้อำนาจของหลักเหตุและผล ไม่มีสิ่งใดที่เป็นไปสงเดชหรือถูกกำหนดไว้แล้วล่วงหน้า ธาตุทุกธาตุแม้จะคงอยู่ชั่วขณะแต่ก็เป็นธาตุที่เกิดขึ้นโดยอาศัยกันและกันเพราะธาตุที่เกิดขึ้นในภายหลังจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องขึ้นอยู่กับ การเกิดขึ้นของธาตุที่เกิดขึ้นก่อนหน้านั้นแล้ว นี่ก็คือหลักความหมายของปฏิจางสมุปปาต กล่าวคือ หลักของเหตุและผลซึ่งสามารถอธิบายเป็นกฎได้ว่า

อิมสฺมี สติ อิทํ โหติ ฯ

เมื่อปัจจัยนี้มีอยู่ ผลนี้ย่อมมี

อิมสุสุปปาทา อิทํ อุปปชฺชติ ฯ เพราะการเกิดขึ้นแห่งปัจจัยนี้ ผลนี้จึงบังเกิดขึ้น
อิมสฺมี อสฺติ อิทํ น โหติ ฯ เมื่อปัจจัยนี้ไม่มีอยู่ ผลนี้ย่อมไม่มี

อิมสฺส นโรธา อิทํ นิรุชฺชติ ฯ เพราะการดับแห่งปัจจัยนี้ ผลนี้จึงดับ

(ส.นิ. 16/64/33)

หลักการทั่วไปของปฏิจสงฺกุปาท อธิบายเป็น 12 ขั้นตอน ดังนี้คือ

1. เพราะมีอวิชาเป็นเหตุปัจจัย จึงมีสังขาร (อวิชาปจฺจยา สงฺขารา)
2. เพราะมีสังขารเป็นเหตุปัจจัย จึงมีวิญญาณ (สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ)
3. เพราะมีวิญญาณเป็นเหตุปัจจัย จึงมีนามรูป (วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป)
4. เพราะมีนามรูปเป็นเหตุปัจจัย จึงมีอายตนะ 6 (นามรูปปจฺจยา สทฺยตฺถํ)
5. เพราะมีอายตนะ 6 เป็นเหตุปัจจัย จึงมีผัสสะ (สทฺยตฺถปจฺจยา ผสฺส)
6. เพราะมีผัสสะเป็นเหตุปัจจัย จึงมีเวทนา (ผสฺสปจฺจยา เวทนา)
7. เพราะมีเวทนาเป็นเหตุปัจจัย จึงมีตัณหา (เวทนาปจฺจยา ตณฺหา)
8. เพราะมีตัณหาเป็นเหตุปัจจัย จึงมีอุปาทาน (ความยึดมั่น) (ตณฺหาปจฺจยา

อุปาทานํ)

9. เพราะมีอุปาทานเป็นเหตุปัจจัย จึงมีภพ (กระบวนการมีการเป็น) (อุปาทาน-
ปจฺจยา ภโว)

10. เพราะมีภพเป็นเหตุปัจจัย จึงมีชาติ (การเกิด) (ภวปจฺจยา ชาติ)
11. เพราะมีชาติเป็นเหตุปัจจัย จึงมีชราและมรณะ (ชาติปจฺจยา ชรามรณํ)
12. เพราะชราและมรณะเป็นเหตุปัจจัย จึงมีความโศก ความทุกข์ ฯลฯ

ลำดับเหล่านี้เป็นกระบวนการที่ชีวิตเกิดขึ้น มีอยู่และดำเนินต่อไป ถ้าเราทวนลำดับ
เราก็จะเข้าถึงความดับของกระบวนการเหล่านี้ได้ กล่าวคือ เพราะอวิชาดับ สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับอายตนะ 6
จึงดับ เพราะอายตนะ 6 ดับผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับตัณหาจึง
ดับ เพราะตัณหาดับอุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะ
ชาติดับ ชรา มรณะ ฯลฯ อุปายาสจึงดับ อย่างนี้เป็นความดับของกองทุกข์ทั้งหมด

กระบวนการทั้ง 12 ขั้นตอนเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกัน เป็นสิ่งที่อิงอาศัยกัน ไม่มีสิ่งใดสูง
สุดตั้งอยู่ในฐานะสิ่งที่ป็นอิสระ ดังนั้นจึงไม่มีสิ่งที่ป็นเหตุอันดับแรก อวิชาก็ไม่จัดว่าเป็นปฐม
เหตุของกระบวนการทั้งหมดเพราะอวิชาเองก็ถูกปรุงแต่งโดยกิเลส (อาสวะ) ดังข้อความที่
กล่าวว่า

“อาสวสมุทฺथा อวิชาสมุทฺโท อาสวณโรธา อวิชานโรโธ ฯลฯ (ม.มู. 12/128/100)

เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด เพราะอาสวะดับ อวิชชาจึงดับ

หลักปฏิจสงฺกมฺปาทจึงไม่ใช่สิ่งที่พระพุทธเจ้านึกคิดขึ้นมาเอง แต่มีลักษณะเป็น
ประจักษ์นิยม เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้ว ดังข้อความที่ว่า

“ อิติ โข ภิกฺขเว ยถา คตฺร คตฺตา อวิตถตา อนนฺนฺยตฺตา อิทปฺปจฺยตา อมฺ ํ วุจฺจติ
ภิกฺขเว ปฏิจสงฺกมฺปาทโท ฯ (ส.นิ. 16/61/31)

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นแหละมีชื่อเรียกว่า ปฏิจสงฺกมฺปาท คือ ความ
เป็นเช่นนั้น ความไม่ต่างไปจากนั้น ความไม่เป็นอย่างอื่น ความมีสิ่งนั้นเป็นปัจจัย (เป็นต้นเหตุ)

“ กตโม จ ภิกฺขเว ปฏิจสงฺกมฺปาทโท ชาติปฺปจฺยา ภิกฺขเว ชรามรณํ อุปฺปาทา
วา ตถาคตํ อนฺนฺปาทา วา ตถาคตํ ฐิตาว สา ธาตุ ฐมฺมฐิตตา ฐมฺมนิยามตา
อิทปฺปจฺยตา ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺชติ อภิสเมติ อภิสมฺพุชฺชิตฺวา อภิสเตวา อาจิภฺขติ ฯ (ส.นิ. 16/61/30)

ก็ปฏิจสงฺกมฺปาทเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงเกิดชราและมรณะ
(ความแก่และความตายมีสาเหตุมาจากการเกิด) พระตถาคตทั้งหลายจะเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่
เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุ (สภาพธรรมชาติ) อันนั้น คือ ฐมฺมฐิต (ความคงอยู่ของกฎแห่งเหตุ
และผล) ฐมฺมนิยาม (การเป็นไปตามกฎของเหตุและผล) อิทปฺปจฺย (การมีสิ่งนั้นเป็นปัจจัย)
ก็ยังมีอยู่ พระตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงธาตุอันนั้น ครั้นตรัสรู้แล้ว เข้าถึงแล้ว ย่อมตรัสบอก

แนวคิดเรื่องปฏิจสงฺกมฺปาทและเรื่องเบญจขันธ์ จึงจัดได้ว่าเป็นแนวคิดที่สนับสนุน
แนวคิดเรื่องอนัตตา เพราะสิ่งที่เรียกว่า สัตว์ หรือบุคคลนั้นถูกแยกออกเป็นส่วนประกอบ 5
อย่าง ส่วนประกอบทั้ง 5 นั้นถูกประกอบกันเข้าให้เป็นตัวบุคคลโดยหลักของปฏิจสงฺกมฺปาท
ไม่ใช่โดยการรวมตัวกันของตัวคนที่เป็นแก่นแท้ อนัตตาไม่มีความจำเป็นต่อการรวมตัวกันเป็นตัว
บุคคลของขันธ์ 5 แต่หลักปฏิจสงฺกมฺปาทต่างหากที่เป็นตัวรวมขันธ์ทั้งหลายเข้าด้วยกัน และ
เป็นตัวกำหนดขันธ์ทั้ง 5 ว่าเป็นสิ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น เพราะไม่มีขันธ์ใดที่เกิดขึ้นโดย
ปราศจากเหตุ ดังข้อความที่กล่าวว่า

ในเมื่อเหตุและปัจจัยที่ทำให้ขันธ์เหล่านี้เกิดขึ้น เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และ
อนัตตาแล้ว ขันธ์ทั้งหลายจึงเป็นสภาพที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่เป็นสุข และไม่ใช่ตัวตน (ส.ข. 17/45-
47/29-30)

พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธว่า ไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ในขันธ์ที่รวมตัวกันขึ้นมา จะเห็นได้
จากการที่อุปนิยทสอนว่า บุคคลไม่พึงพยายามค้นหว่า คำพูดคืออะไร ? พึงรู้ผู้พูด ไม่พึงค้นหา
ว่าสิ่งที่ถูกเห็นนั้นคืออะไร? พึงรู้จักผู้เห็น ไม่พึงค้นหาว่าการกระทำคืออะไร แต่พึงค้นหาผู้ทำ
 ฯลฯ แต่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า ไม่มีผู้ทำ มีเพียงกรรมเท่านั้น ไม่มีผู้เห็น มีแต่การเห็นเท่านั้น

๗๑๙ จึงเป็นการปฏิเสธความมีอยู่ของอัตตา ดังที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค
ว่า

ทุกขเมว หิ น โภจิ ทุกขิโต
การโก น กิริยาว วิชชติ
อตุถิ นิพพุติ น นิพพุโต ปุมา
มคฺคมคฺคิ คมโก น วิชชติ ฯ (วิสุทธิ. 3/101)
ทุกขเท่านั้นที่มีอยู่ ผู้แสวงทุกขไม่มี
การกระทำมีอยู่ ผู้กระทำไม่มี
นิพพานมีอยู่ ผู้นิพพานไม่มี
หนทางมีอยู่ ผู้เดินทางไม่มี

นักคิดอุปนิษัทเชื่อว่า ภายใต้อภิปรัชญาการณที่เปลี่ยนแปลงนั้น มีสิ่งที่เป็นอมตะกล่าวคือ
พรหมันตลอดเวลา และเบื้องหลังประสบการณ์ต่าง ๆ มีหลักที่เป็นแก่นแท้คืออาตมันตลอดเวลา
ซึ่งตรงกันข้ามกับพระพุทธศาสนาที่ยืนยันว่า ปรากฏการณ์ทั้งหลายเป็นสภาพที่เปลี่ยนแปลงและ
ไม่มีอะไรอยู่เบื้องหลัง ไม่มีผู้คิดอยู่ภายในความคิด ถ้าไม่มีความคิดผู้คิดก็ไม่ปรากฏ

เพราะปฏิเสธความมีอยู่ของอัตตา พระพุทธเจ้าจึงตรัสให้ละเว้นความเห็นผิดสุดโต่ง 2
อย่างคือ ความเห็นว่าเที่ยง (สัสสตทิฏฐิ/Eternalism) และความเห็นว่าขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ
/ Annihilationism) ซึ่งเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องอัตตา ผู้ที่เชื่อว่าอัตตาเป็นสิ่งที่
ขาดสูญก็เป็นพวกอุจเฉททิฏฐิ ผู้ที่เชื่อว่าอัตตาเป็นสิ่งที่ไม่เสื่อมสูญก็เป็นพวกสัสสตทิฏฐิ
พระพุทธเจ้าตรัสว่า ความเห็นทั้งสองนั้นเป็นความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) ดังที่ตรัสว่า

“เอเต เต กัจจาน อุโก อนุเต อนุปคมม มชฺเณน ตถาคโต ธมฺมํ เทเสติ ๗๑๙
(ส.นิ. 17/234/165)

กัจจานะ ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง โดยไม่เข้าไปใกล้ปลายสุดทั้งสองด้าน
ด้านใดด้านหนึ่ง

“ ตํ ภิกฺขเว อคฺคตฺวาทุปาทานํ อุปาติเยถ ยสฺส อคฺคตฺวาทุปาทานํ อุปาติโยโต น
อุปฺปชฺเชยฺยํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา ปสฺสธ โน ตุมฺहे ภิกฺขเว ตํ
อคฺคตฺวาทุปาทานํ ยสฺส อคฺคตฺวาทุปาทานํ อุปาติโยโต น อุปฺปชฺเชยฺยํ
โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาติ ฯ โน เหนฺตํ ภนฺเต ฯ สาธุ ภิกฺขเว อหฺมปิ โข ตํ ภิกฺขเว
อคฺคตฺวาทุปาทานํ น สมฺนุสฺสามิ ยสฺส อคฺคตฺวาทุปาทานํ อุปาติโยโต น อุปฺปชฺเชยฺยํ
โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา ฯ (ม.ม. 12/283/275)

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลอาจยอมรับทฤษฎีอัตตา (อคคตวาท) ได้ หากว่าเมื่อยอมรับแล้ว

ไม่ก่อให้เกิดความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์ ความโศกเศร้า และความคับแค้นใจ
ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายไม่เคยเห็นไข้ใหม่มา เมื่อยอมรับทฤษฎีอิตตาแล้วจะไม่ก่อให้เกิดความ
โศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์ ความโศกเศร้า และความคับแค้นใจ ฯ ไม่เคยเห็นเลย พระเจ้า
ข้า ฯ ภิกษุทั้งหลาย คีละ ภิกษุทั้งหลาย เราเองก็เช่นเดียวกันยังไม่เคยเห็นการยอมรับทฤษฎี
อิตตาว่า เมื่อยอมรับแล้ว จะไม่ก่อให้เกิดความโศก ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์ ความโศกเศร้า
และความคับแค้นใจ

“ อุตุนิ จ ภิกขเว อุตุนิเย จ สจฺจโต เตคฺคโต อนุปฺปลพฺภิกขมาเน ชมฺปิทํ ทิฏฐินฺฐานํ
โส โลโก โส อุตฺตา โส เปจฺจ ภวิสฺสามิ นิจฺโจ ธุโว สสฺสโต อวิปริณามธมฺโม สสฺสติสฺมํ ตเถว
ฐสฺสามิตี นนํภํ ภิกขเว เกวลํ ปริปุโร พาลธมฺโมติ ฯ (ม.ม. 12/284/275)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อไม่มีอิตตาและไม่มีสิ่งที่มีอิตตาที่สามารถค้นพบได้จริงแท้ ธรรมะ
ที่เกิดจากความคาดหมายว่า ฉันคือจักรวาล ฉันคืออาตมัน หลังจากตายแล้ว ฉันจะเที่ยง ดำรง
อยู่ชั่วนิรันดร์ ไม่เปลี่ยนแปลงสภาพ และฉันจะอยู่เช่นนั้นชั่วนิรันดร์ ธรรมะนั้นจะไม่
เป็นธรรมะที่โง่เขลาทั้งหมดดอกหรือ

1.4 ความแตกต่างกันระหว่างแนวคิดเรื่องโมกษะและนิพพาน

แนวคิดของชาวฮินดูกล่าวว่า อาตมันเป็นสิ่งที่ไม่ได้นั้น เป็นแนวคิดที่มีอิทธิพลต่อ
นักคิดของอุปนิษยยุคต้น ในยุคกลางและยุคหลังจะพบว่าแนวคิดใหม่ที่กล่าวว่า อาตมันเป็นสิ่ง
ที่สามารถรู้ได้ แต่ไม่ใช่โดยความรู้ที่อาศัยประสาทสัมผัส (Sense) เหตุผลหรือการเรียนรู้ แต่
เป็นสิ่งที่สามารถรู้ได้โดยความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นภายในใจของตัวเอง (Intuitive Insight) ดังนั้น
อาตมันที่ซ่อนอยู่ในภายในของทุกสิ่งและไม่ปรากฏตัว จึงสามารถเป็นสิ่งที่เห็นได้โดยผู้เห็นที่
ละเอียดอ่อนด้วยความรู้แจ้งที่สูงสุดของเขา (เอช สรวะญู ภูเตมุ คุโฆตฺมา น ปฺรกาศเต,
ทฺฤศฺยเต ตฺวคฺรฺชฺยา พุทฺธฺยา สฺถูญฺมฺยา สฺถูญฺมฺทฺรฺคฺคิ Kāṭha 1.3.12)

ดังนั้น โยคะจึงเป็นวิธีที่จะทำให้ผู้เห็นสามารถที่จะพัฒนาความเห็นแจ้งภายในของเขา
ได้ ดังที่ ราชากฤษณะ กล่าวไว้ว่า

อาตมันในฐานะผู้รู้ไม่สามารถกลับกลายเป็นสิ่งที่ถูกรู้ได้ แต่มันสามารถถูกรู้แจ้งได้โดย
โยคะ (S. Radhakrishnan 1974: 646)

บุคคลสามารถเห็นแจ้งอาตมันได้ โดยความบริสุทธิ์ของความรู้ เป็นความรู้ที่อยู่เหนือ
จากการจำแนกว่าเป็นนามและรูป ดังข้อความที่กล่าวว่า

“ ... ตถา วิทฺวานํ นามรูปาทํ วิมฺฤตะ ปฺราตฺปรมํ ปฺรฺชฺมฺไปติ ทิวยมฺ (M.U. 3.2.8)

บุคคลผู้รู้พ้นแล้วจากนามและรูปย่อมเข้าถึงปรมะ (อาตมัน) ผู้เป็นทิพย์ผู้สูงกว่าสิ่งที่สูง

ดังนั้น ความรู้แจ้งภายในจึงสามารถพัฒนาได้โดยการฝึกสมาธิหรือโยคะ ซึ่งเป็นที่ยอมรับของนักคิดอุปนิษัทบางคนว่าเป็นหนทางที่จะรู้แจ้งพรหมัน ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นในภายในซึ่งเป็นสิ่งที่เห็นแจ้งอาตมันนั้นแตกต่างจากความรู้ทั่วไปซึ่งเป็นสิ่งที่เห็นแจ้งวัตถุ ความรู้ทั่วไปมักแสดงถึงทวิภาวะระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ในขณะที่ความรู้แจ้งภายในเป็นความรู้ที่ลึกลับ เป็นเหตุให้อาตมันรู้แจ้งตัวมันเองโดยไม่ก่อให้เกิดทวิภาวะระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้

อนึ่ง นักคิดอุปนิษัทกล่าวว่า การรู้แจ้งอาตมันก็คือการรู้แจ้งพรหมัน ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะอาตมันเป็นสิ่งเดียวกับพรหมัน เพราะพรหมันเป็นหลักสูงสุดที่ถูกรู้ในจักรวาล อาตมันเป็นหลักสูงสุดอันเดียวกันที่ถูกรู้แจ้งในมนุษย์ พรหมันหมายถึงสิ่งที่ เป็นเอกภาพที่อยู่เหนือธรรมชาติ อาตมันหมายถึงสิ่งที่ เป็นเอกภาพที่มีอยู่ทั่วไป อีกประการหนึ่ง พรหมันเป็นแก่นแท้ของโลก อาตมันเป็นแก่นแท้ที่มีอยู่ในมนุษย์แต่ละคน และทั้งสองนั้นก็เป็นสิ่งเดียวกัน เพราะพรหมันคืออาตมัน (T.U.1.5.11) บุคคลผู้อยู่ในบุคคลนั้นและเขาผู้อยู่ที่ดวงอาทิตย์นั้น เขาเป็นคนเดียวกัน (T.U.2.8.1) ความเหมือนกันของความจริงสูงสุดและตัวตนสูงสุดทั้งสองโดยย่อ มักแสดงโดยวลีที่เป็นที่รู้จักกันดีคือ สิ่งนั้นคือท่าน (ตตฺ ตวมนสิ C.U.6.8.7) และประโยคที่ว่า ตัวข้าคือพรหมัน (อหํ พรหมาสฺมี B.U.1.4.10) การรู้แจ้งอาตมันจึงเท่ากับเป็นการรู้แจ้งพรหมัน ดังข้อความที่กล่าวว่า

“ ส โย ห ไว ตตฺ ปรมี พรหม เวท พรหมไว ภวติ (M.U. 3.2.9)

แท้จริง บุคคลผู้รู้พรหมันสูงสุด นั้นเองก็จะกลายเป็นพรหมัน

กล่าวได้ว่า การรู้แจ้งพรหมันก็คือการบรรลุโมกษะ (Mokṣa) หรือการหลุดพ้น ดังนั้น การรู้แจ้งตน (อาตมัน) ก็ถูกเรียกว่าโมกษะด้วยเช่นกัน ความรู้แจ้งตนเช่นนี้ไม่ได้เป็นสิ่งที่นำไปสู่การหลุดพ้น แต่ความรู้แจ้งนั้นเองคือความหลุดพ้น ดังที่ พอล คอยส์เสน กล่าวไว้ว่า

เพราะการหลุดพ้นไม่ได้ถูกทำให้สำเร็จได้โดยการรู้แจ้งอาตมัน แต่ความหลุดพ้นนั้นบรรจุอยู่ในความรู้แจ้งอาตมันนี้ มันไม่ใช่ผลลัพธ์ของการรู้แจ้งอาตมัน แต่ตัวของความรู้เองนั้นแหละคือความหลุดพ้นเพราะความบริบูรณ์ทั้งหมดของตัวมันเอง (Paul Deussen 1979 : 346)

แท้ที่จริง ตัวคนที่แท้จริงของมนุษย์ก็เป็นพรหมันอยู่แล้วและเป็นสิ่งที่หลุดพ้นแล้ว แต่ธรรมชาติที่แท้จริงของมันถูกปกปิดโดยความไม่รู้ (อวิชชา) ของมนุษย์ คราบใดที่มนุษย์ยังคงมีอวิชชา เขาก็ต้องตกอยู่ภายใต้การเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ลำดับของการเกิดใหม่เนื่อง ๆ นั้นจะมาถึงจุดสิ้นสุดได้ก็ต่อเมื่อมนุษย์รู้แจ้งตัวตนของเขาว่าเป็น พรหมัน และสามารถที่จะหลุดพ้นได้ ดังข้อความที่กล่าวว่า

“ ยถา นทฺยสุ สฺยนุทมานาสฺ สฺมทฺเร อสุตฺ คจฺจนฺติ นามรูปเ วิหยา, ตถา วิทฺวาน นามรูปาท วิมุกฺเต ปราตฺปรํ ปฺรณฺมุไปติ ทิวยมฺ (M.U. 3.2.8)

“ ตรีติ โสภ ตรีติ ปาปมานัน คุหา-คุรณดิโกโย วิมุโค-มฤโค ภวติ (M.U. 3.2.9)

แม่น้ำทั้งหลายย่อมไหลมาแล้วหายเข้าไปในมหาสมุทรโดยทั้งชื่อและรูปหมด ฉะนั้น ผู้รู้เมื่อเป็นอิสระจากนามและรูปแล้ว ย่อมบรรลุถึงบุคคลผู้เป็นทิพย์ที่สูงกว่าสิ่งที่สูงได้ ฉะนั้น เหมือนกัน

..... เขาย่อมหลุดพ้นความโศก ข้ามพ้นบาปทั้งหลาย เมื่อหลุดพ้นจากปมเชื่องของสถานที่ ลึกลับ (ของหัวใจ) เขาก็เป็นอมตะ

ดังนั้น โมกษะจึงไม่ใช่สิ่งที่จะบรรลุได้โดยการเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่าง ๆ ในโลก แต่ เป็นสิ่งที่จะสามารถบรรลุได้โดยการสิ้นอวิชชาของอาตมัน เพราะโมกษะก็คือ อาตมันที่ไม่มี อวิชชานั้นเอง เป็นสภาวะที่อาตมันรู้แจ้งด้วยตนเองว่าเป็นสิ่งเดียวกับพรหมัน

ส่วนพระพุทธศาสนากล่าวว่า นิพพาน กล่าวคือ ความหลุดพ้นจากสรรพกิเลสทั้งปวง นั้นมีสภาวะเป็นอนัตตา (ไม่ใช่ตัวตน) ดังข้อความที่กล่าวว่า สัพเพ ธมมา อนัตตา ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา (ขุ.ธ 25/30/52) ด้วยเหตุที่คำว่า ธรรมทั้งหลาย หมายถึงสิ่งทั้งหลายที่ บังคับปรุงแต่งและสิ่งที่ไม่บังคับปรุงแต่ง ซึ่งได้แก่ พระนิพพาน แนวคิดเรื่องพระนิพพานไม่สามารถที่จะอธิบายให้เหตุผลได้ถ้าปราศจากการยอมรับแนวคิดเรื่องอนัตตา เหมือนกับแนวคิด เรื่องโมกษะถ้าไม่ยอมรับความมีอยู่ของอาตมันก็จะเป็นสิ่งที่ไม่สามารถที่จะอธิบายให้เหตุผลได้ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าถ้ามีการยอมรับอัตตา การประพาศิพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์ก็ไม่น่าจะมี ดังที่พระองค์ทรงแสดงธรรมเปรียบเทียบกับมูลไควว่า

“ เอตตุโก เจปิ ภิกขุ อตฺตภาวปฏิลาโก อภิวิสฺส นิจุโจ ฐโว สสฺสโต อวิปริณามธมโม น ยิทํ พุทฺทมจริยาโส ปญฺญาเขตฺต สมฺมาทุกฺขกฺขยาเย ๑ ยสฺมา จ โข ภิกขุ เอตตุโกปิ อตฺตภาวปฏิลาโก นตฺติ นิจุโจ ฐโว สสฺสโต อวิปริณามธมโม คตฺตมา พุทฺทมจริยาโส ปญฺญาเขตฺติ สมฺมาทุกฺขกฺขยาเย (ส.บ. 17/249/175-176)

ภิกษุ ถ้าการได้อัตตภาพแม้มีประมาณเท่านั้น เที่ยง ยังยืน คงอยู่ชั่วนิรันดร์ ไม่มีการแปรสภาพ การอยู่ประพาศิพรหมจรรย์ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบนี้ก็ไม่น่าจะถูกบัญญัติขึ้น ก็เพราะเหตุที่การได้อัตตภาพมีประมาณเท่านั้น ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่คงอยู่ชั่วนิรันดร์ มีการแปรสภาพ ฉะนั้น การอยู่ประพาศิพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ จึงถูกบัญญัติขึ้น

ความเห็นเรื่องอัตตานั้นเป็นสิ่งที่ผิดสำหรับพระพุทธเจ้า เพราะอัตตานั้นไม่มีความจริงแท้ และเป็นความเห็นที่ก่อให้เกิดทุกข์ดังข้อความที่พระองค์ทรงตรัสว่า

“...อหฺมปิ โข ตํ ภิกขเว อตฺตวาทุปาทานํ น สมฺนุสฺสํ ยสฺส อตฺตวาทุปาทานํ อุปาทยิตฺวา น อุปฺปชฺเชยฺย โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสอุปายาสา ๑ (ม.ม. 12/283/275)

ภิกษุทั้งหลาย แม้เรายังไม่เคยเห็นอัตตวาทุปาทาน (การยึดมั่นว่ามีตัวตน) ซึ่งเมื่อยอมรับแล้วจะไม่บังเกิดความโศก ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

“สงฺฆิคุเตน ปญฺจุปปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา ฯ (ม.มู. 12/341/349)

โดยย่อ การยึดถือขั้น 5 เป็นทุกข์

แนวคิดดังกล่าวเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระพุทธศาสนามีท่าทีที่ชัดเจนต่อแนวคิดเรื่องอาตมัน โดยกล่าวว่าอตตาคือเพียงรูปปรากฏของรูปแบบที่ละเอียดที่สุดซึ่งเรียกว่า อัตตวาทุปาทาน ได้แก่ เบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ส.บ. 17/193/128) อตตาก็มีเพราะการยึดถือเอาขั้น 5 นั้นเอง การยึดถืออตตานั้นเป็นเหตุหลักที่ทำให้เกิดทุกข์ อตตาคือตัวนี้นั่นเองที่ทำให้เกิดความรู้สึกว่า เป็นเรา และเป็นของเรา (อหังการมมังการ) ดังข้อความที่ว่า

“รูป อุปาทาย อสฺมิตฺติ โหติ โน อนุปาทาย ฯ เวทนา ฯ สัญญา ฯ สงฺขาร ฯ วิญญาณํ อุปาทาย อสฺมิตฺติ โหติ โน อนุปาทาย ฯ (ส.บ. 17/193/128)

เพราะถือว่ารูปมีจริง จึงมีความคิดว่า ฉันมี เมื่อไม่ยึดถือว่ารูปมีจริง ความคิดว่า ฉันมี ก็ไม่มี เพราะยึดถือว่าเวทนามีจริง จึงมีความคิดว่า ฉันมี เมื่อไม่ยึดถือว่าเวทนามีจริง ความคิดว่า ฉันมี ก็ไม่มี เพราะถือว่าสัญญามีจริง จึงมีความคิดว่า ฉันมี เมื่อไม่ยึดถือว่าสัญญามีจริง ความคิดว่า ฉันมี ก็ไม่มี เพราะยึดถือว่า สังขารมีจริง จึงมีความคิดว่า ฉันมี เมื่อไม่ยึดถือว่าสังขารมีจริง ความคิดว่า ฉันมี ก็ไม่มี เพราะยึดถือว่า วิญญาณมีจริง จึงมีความคิดว่า ฉันมี เมื่อไม่ยึดถือว่าวิญญาณมีจริง ความคิดว่า ฉันมี ก็ไม่มี

จุดประสงค์หลักของการสอนเรื่องอนัตตาคือของพระพุทธเจ้าก็เพื่อที่จะให้เหล่าสาวกสามารถที่จะสลัดการยึดถือแนวคิดเรื่องอตตาคือ เพราะการที่จะบรรลุพระนิพพาน (นิรวาณะ) ได้ บุคคลต้องละความเห็นว่าเป็นตัวตน (สัkkายทิฏฐิ) และความยึดมั่นว่า ฉันมี (อัสมีมานะ) ให้ได้ トラบใดที่ยังมีการยึดมั่นว่าเป็นตัวตนในทุกรูปแบบ トラบนั้นก็จะไม่สามารถบรรลุพระนิพพานได้

ในมูลปริยายสูตร พระพุทธเจ้าทรงเน้นถึงความจำเป็นที่จะต้องละทิ้งความคิดว่า ฉันมี ในทุกสิ่งรวมทั้งพระนิพพานด้วย เพราะพระนิพพานเองก็มีสถานะเป็นอนัตตา (ม.มู. 12/6/8)

ความคิดว่า ฉันมี จึงเป็นเครื่องทำลายพรหมจรรย์ ความคิดเช่นนั้นจึงเป็นสิ่งที่ต้องกำจัด เพราะการกำจัดความคิดว่า ฉันมี ในขั้น 5 นั้นเองที่ทำให้บุคคลบรรลุพระนิพพาน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“ขงฺกิญฺจิ กปฺปํ รูปํ อตฺตตานาคตฺตปจฺจุปปนฺนํ ฯ สทฺทํ รูปํ เนคํ มม เนโสหฺมสฺมิม น เมโส อตฺตาคิ เอวเมคํ ขณฺณํ สมนฺนปฺปญฺญา ยํ สวา อนุปาทา วิมฺบุตฺโต โหติ ฯ ยถา กาจิ

เวทนา ฯ ยา กาลิ สัญญา ฯ เย เกจิ สงฺขาร ฯ ชฺชกิญฺจิ วิญฺญาณํ อตฺตตานาคตฺตปจฺจุปฺปนํ
 อชฺชมคฺคํ วา พหิทฺธา วา อพาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณฺธิตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา สพฺพํ
 วิญฺญาณํ เนตํ มม เนโสฬสมฺมุณี น เมโส อตฺตาคติ เอวเมตํ ยถากฺคํ สมฺมปฺปญฺญาชฺช ทิสฺวา
 อนฺุปาทา วิมฺุตโต โหติ ฯ เอวํ โข กปฺป ชานโต เอวํ ปสฺสโต อิมสฺมิญฺจ สฺวิญฺญาณเก กาเย
 พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตสุ อหฺงการมมฺงการมานาปคํ มานสํ โหติ วิธา สมตฺติกฺกนฺตํ สนฺตํ
 สฺวิมฺุตตนฺติ ฯ (ส.ข. 17/319/207-208)

กัปปะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญฺญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต
 และปัจจุบัน เป็นภายในก็ดี ภายนอกก็ดี หยาบก็ดี ละเอียดก็ดี เลวก็ดี ประณีตก็ดี มีอยู่ในที่
 ไกลก็ดี ในที่ใกล้ก็ดี อริยสาวกเห็นสิ่งทั้งหมดนั้น ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า
 นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา อย่างนี้แล้ว จึงหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น
 กัปปะ เมื่อบุคคลรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล มนัสจึงปราศจากอหังการ มมังการ และ
 มานานุสสัย ในกายที่มีใจครองนี้ และสรรพนิมิตภายนอก ก้าวล่วงมานะด้วยดี สงบระงับ พ้น
 วิเศษแล้ว

พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้อย่างแจ่มแจ้งว่า ความคิดว่าเป็นอัตตาคจะเป็นไปได้ก็โดย
 อาศัยขั้น 5 ดังที่ทรงตรัสว่า

“ เย หิ เกจิ ภิกฺขเว สมฺมา วา พุราหฺมณา วา อนเควหิตํ อตฺตตานํ
 สมฺนุสฺสสมานา สมฺนุสฺสสนฺติ สพฺเพ เต ปญฺจุปฺปาทานกฺขนฺธเ สมฺนุสฺสสนฺติ เอเตสํ วา
 อญฺญตรํ ฯ (ส.ข. 17/94/57)

ภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เมื่อพิจารณาเห็น ข้อมพิจารณา
 เห็นตนหลายวิธี สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ข้อมพิจารณาเห็นอุปาทานขั้นทั้ง 5 หรือ
 อย่างใดอย่างหนึ่ง

การที่บุคคลมีความคิดว่าเป็นอัตตาในอุปาทานขั้นที่ไม่มีอัตตาก็เพราะการพิจารณา
 เห็นอย่างไม่รู้จริง การพิจารณาเห็นนั้นมีอยู่ 2 อย่างคือ การพิจารณาเห็นอย่างรู้จริง (โยนิโสม
 นสิการ) และการพิจารณาเห็นอย่างไม่รู้จริง (อโยนิโสมนสิการ) (ม.ม. 12/7/9) บุคคลข้อม
 พิจารณาเห็นธรรมชาติที่แท้จริงของสรรพสิ่งโดยการพิจารณาเห็นอย่างแท้จริง การพิจารณาเห็น
 อย่างรู้จริงนั้นข้อมพิจารณาเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ในขณะที่การพิจารณาเห็นไม่รู้
 จริงนั้นพิจารณาเห็นเกินกว่าที่มันรู้จริง ดังนั้น การพิจารณาเห็นอย่างที่ไม่รู้จริงนั้นจึงกล่าวว่ามี
 อัตตาในอุปาทานขั้นที่ไม่มีอัตตา ทำให้จิตหมุนทวนต่อกระแสของความเป็นจริงจนกระทั่งทำให้
 บุคคลมีความเห็นว่ามีอัตตาในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตา ทำให้เกิดความเห็นที่ผิดไปจากความเป็นจริง
 (วิปลาส) ทำให้บุคคลเห็นผิด รับรู้ และเห็นว่าเที่ยงแท้ในสิ่งที่โดยเนื้อแท้แล้วไม่เที่ยงแท้

เห็นว่าสุขในสิ่งที่เป็ทุกข์ เห็นว่ามีอึดดาในสิ่งที่ไม่มีอึดดา เห็นว่างามในสิ่งที่ไม่งาม
(อง.จตค. 21/49/66-67) กล่าวคือยอมเห็นสิ่งทั้งหลายผิดไปจากที่มันเป็นจริง (ขณกต)

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้จะเห็นความแตกต่างได้อย่างชัดเจนว่า โมกษะ ในแนวคิดของ คัมภีร์อุปนิษัท ก็คือ อาตมันซึ่งแจ้งตัวมันเองว่า เป็นสิ่งเดียวกับพรหมัน กล่าวคือ เป็น อาตมัน หรืออัตตาที่ปราศจากอวิชชานั้นเอง ส่วนพระนิพพานนั้นมีสภาวะเป็นอนัตตา เพราะ การที่บุคคลจะบรรลุนิพพานได้นั้นต้องละความเห็นที่ว่ามิตัวตน (สักกายทิฏฐิ) และความเห็น ว่า จันมี (อัสมีมานะ) ให้ได้เสียก่อน ครอบคืบที่ยังมีการยึดถือตัวตน ก็ย่อมไม่สามารถที่จะหลุดพ้น ได้ ในมลปรีชาสูตรก็กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าพระนิพพานเป็นอนัตตา ดังที่กล่าวไว้

“ โขปี โส ภิกขเว ภิกขุ อรหํ ชีณาสโว วุตติวา กตกรณียो ฯลฯ สัพพํ นิพพานํ
นิพพานโต อภิขานาติ นิพพานํ นิพพานโต อภิญญา นิพพานํ น มนฺญนฺติ นิพพานสฺมี น
มณฺญนฺติ นิพพานโต น มณฺญนฺติ นิพพานมเมติ น มณฺญนฺติ ฯลฯ (ส.ข. 12/7/9)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเช่นนี้เท่านั้นคือพระอรหันต์ผู้หมดกิเลสแล้ว จบสิ้นการประพาสพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจเสร็จแล้ว ฯลฯ จึงรู้พระนิพพานโดยความเป็นพระนิพพาน ครั้นรู้พระนิพพานแล้วโดยความเป็นพระนิพพานแล้ว ข่อมไม่คิดถึงพระนิพพาน ข่อมไม่คิดในพระนิพพาน ข่อมไม่คิดนอกพระนิพพาน ข่อมไม่คิดว่าพระนิพพาน เป็นของฉัน

ข้อความที่บ่งบอกถึงสถานะเป็นอนัตตาของพระนิพพานนั้น พอประมวลให้เห็นเป็น
ข้ออ้างอิงได้ ดัง ต่อไปนี้ คือ ในพระไตรปิฎกเล่มที่ 8 กล่าวไว้ว่า

“อนิจจา สัพพสงขารา ทุกขานตตา จ สังขตาฯ”

นิพนธ์ บุญญะ ปณณตติ อนคตา อิติ นิจญาฯ (วินย. 8/826/224)

สังขารทั้งปวง อันปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นอนัตตา นิพพาน และบัญญัติชื่อ เป็นอนัตตา มีวินิจฉัยดังนี้

ในพระไตรปิฎก เล่มที่ 31 กล่าวถึงพระนิพพานโดยชื่อของนิโรธบริยสังขว่า
อนัตตา ดังนี้ว่า

จดุหาการเรหิ อนาคตคตญเรฐน จตตาริ สจจขานิ เอกปฏิวะธานิ....นิโรธสฺส นิโรธญฺเฐ
อนาคตคตญฺเฐ ฯ (ข.ปฏฺ. 31/548/450)

สิ่งจะ 4 แทงตลอด (รู้งริง) ด้วยญาณเดียว โดยความหมายว่าเป็นอนัตตา โดย
อาการ 4 คือ...นิโรธ มีอรรถคือนิโรธ มีความหมายว่าเป็นอนัตตา

ข้อความในอรรถกถาหลายคัมภีร์ กล่าวระบุชัดเจนไปว่า พระนิพพานเป็นอนัตตา ดังนี้

สพเพ ธมมาติ นิพพานมปี อนโต กตวา วุตตาฯ อนตตาคี อวสวตตนภฺเรน ฯ

(ປຶ້ມສຳ. 1/68)

คำว่า “สพเพ ฐมา” หมายความว่า สิ่งทั้งหลายถูกกล่าวถึงรวมพระนิพพานเข้าด้วย ๑ ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่อยู่ในอำนาจ

ยํ อนิจฺจนฺตํ ทุกฺขญฺจ อนตฺตา จาติ เตหิ ตีหิ สห นีโรธสฺสจฺจนฺตํ สงฺกหิตํ จตฺตาริปีหิ อนตฺตาเยว ๑ (ปฏิส.อ. 2/230)

ในคำว่า “ยํ อนิจฺจนฺตํ ทุกฺขญฺจ อนตฺตา จาติ” นั้น ท่านรวม นีโรธสังจะ พร้อมทั้งทุกข-สมุทัย-มรรค ทั้งสามด้วย แท้จริงสังจะแม้ทั้งสี่ก็คืออนัตตานั้นเอง

พระธรรมปิฎกอธิบายว่า นีโรธ เป็นชื่อหนึ่งของพระนิพพาน โดยอ้างคำอธิบายในอรรถกถาปฏิสัมภิทามัคค์ที่กล่าวว่า ภาวะสิ้นสุดสังขาร (สังขารสีสะ) ได้แก่อนุปาติเสสนิพพาน หรือขันธนิพพาน เป็นนีโรธสังจะ ดังคำที่ว่า

สงฺขารสีสนฺติ สพฺพสงฺขตสงฺขารานํ สีลํ ๑ โภฏี อวสํสนฺติ อตุโล ๑ เอเตนอนุปาติเสสปรินิพฺพานํ วุตฺตํ สงฺขารภาวมคฺคฺวเสน วา ขนฺธปรินิพฺพานเมว วุตฺตํ โหติฯ ฯลฯสงฺขารสีสญฺจ นีโรธสฺสจฺจนฺติ... (ปฏิส.อ. 1/338-9)

คำว่า สงฺขารสีลํ หมายความว่า สิ้น หรือ ปลาย ได้แก่ จุดสุดท้ายแห่งสังขารที่เป็นสังขตธรรมทั้งปวง ด้วยคำว่า สังขารสีสะ นี้ ท่านกล่าวถึงอนุปาติเสสนิพพาน หรือได้แก่ ขันธปรินิพพาน นั้นเอง โดยเป็นเพียงสภาพที่ไม่มีสังขาร ฯลฯ และสังขารสีสะ เป็นนีโรธสังจะ (พระธรรมปิฎก 2537: 4-5)

นิพฺพานสฺส จ สฺวญฺญตฺตา อนตฺตคฺคฺตา จ อิมสฺมี ทวเย ปฏิโลมปริยาโย น วุตฺโต (ปฏิส.อ. 2/369)

เพราะพระนิพพานเป็นสฺวญฺญะ และเป็นอนัตตา ท่านจึงไม่กล่าวคำเรียกเปลี่ยนเป็นตรงข้ามสำหรับสองคำนี้

นิพฺพานธมฺโม อตฺตสฺสเว อภาวโต อตฺตสฺสญฺญะ (ปฏิส.อ. 2/287)

ธรรมชาติของนิพพาน คือ สฺวญฺญ (ว่าง) จากอตฺตา เพราะไม่มีอตฺตานั้นเอง

สงฺขตาสงฺขตา ปน สพฺเพปี ฐมา อตฺตสงฺขาตสฺส ปุคฺคตสฺส อภาวโต อตฺตสฺสญฺญาติ (ปฏิส.อ. 2/287)

สิ่งทั้งหลายแม้ทั้งปวง ทั้งสังขตะและอสังขตะ (นิพพาน) ล้วนว่างจากอตฺตา เพราะไม่มีบุคคล (ชีพ) ที่เรียกว่า อตฺตา

นิพฺพานํ อคฺคปรมคฺคฺวเสน สฺวปาติเสสอนุปาติเสสวเสน จ ทฺวิธา กตฺวา วุตฺตํ ตานิ เทว อตฺตคฺคฺตนิยสฺสญฺญโต สงฺขารสฺสญฺญโต จ สภาคานิฯ (ปฏิส.อ. 2/286)

นิพพาน ท่านกล่าวไว้โดยแบ่งเป็น 2 คือ โดยความหมายสุดยอดและความหมายสูงสุด (อัครนิพพานกับปรมัตถนิพพาน) และสฺวปาติเสสนิพพานกับอนุปาติเสสนิพพาน นิพพาน

ทั้งสองอย่างนั้น เสมอเท่ากัน โดยเป็นสภาวะที่ว่างจากอตฺตาและสิ่งที่มีเนื่องด้วยอตฺตา และโดยเป็นสภาวะที่สูญจากสังขาร

ในวิสุทธิมรรคกล่าวถึงอริยสัจ 4 ว่าปราศจากอตฺตา โดยเรียกนิโรธอริยสัจ กล่าวคือ พระนิพพานว่า อมตบท (ที่ที่เป็นอมตะ) ดังนี้ว่า

“ ฐวสุทฺถสฺสคฺคสฺสญฺญํ ปฺริมทฺวยมคฺคสฺสญฺญมมคปทํ

ฐวสุทฺถอคฺคทวิหิโต มคฺโค อิติ สฺสญฺญตา เตสุติ ฯ (วิสุทธิ. 3/102)

อริยสัจ 2 ข้อแรก (ทุกข์และสมุทัย) ว่างจากอตฺตาที่เที่ยง-งาม-สุข อมตบท (ที่ที่เป็นอมตะ) ว่างจากอตฺตา ฯ มรรค ปราศจากอตฺตาที่เที่ยง-สุข สฺสญฺญตา (ความว่าง) ในอริยสัจ 4 เหล่านี้ เป็นดังนี้

จากที่กล่าวอ้างมาแล้วทั้งหมดข้างต้นนี้ เป็นการแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า นิพพานในแนวคิดของพระพุทธศาสนานั้นเป็นอนัตตา กล่าวคือ เป็นสภาวะที่ไม่มีอตฺตา ว่างหรือสูญจากอตฺตา

2. แนวคิดเรื่องพรหมที่คล้ายคลึงกันในคัมภีร์อุปนิษัทและพระสูตรต้นตปิฎก

2.1 ความคล้ายคลึงกันด้านประเภท

คัมภีร์อุปนิษัทได้อธิบายประเภทของพรหมนั้นไว้เป็น 2 ชนิด คือ

1. สกฺุณพรหมัน (Saguna Brahman) คือ พรหมันที่ประกอบด้วยคุณสมบัติที่ดีทั้งปวงและถึงพร้อมด้วยคุณวิเศษทุกอย่าง เป็นมูลรากของทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏในจักรวาล เป็นพรหมันที่มีคุณสมบัติและมีส่วประกอบ พรหมันชนิดนี้อาจเรียกว่า อีศวระ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า เป็นผู้สร้าง ผู้รักษา และเป็นผู้ทำลายจักรวาล เป็นพรหมันที่มีลักษณะเป็นพระเจ้าที่เป็นบุคคล (Personal God) พรหมันในลักษณะนี้เรียกว่า อปรพรหมัน (Apara Brahman) หรือพรหมันชั้นต่ำ

2. นิรฺกฺุณพรหมัน (Nirguna Brahman) คือ ความแท้จริงอันสูงสุด เป็นอันติมสัจจะ เป็นสิ่งสัมบูรณ์ที่ปราศจากคุณลักษณะทุกอย่าง ปราศจากคุณวิเศษทั้งปวง เป็นความบริสุทธิ์อย่างแท้จริง ไม่อาจใช้คำพูดใดๆพรรณนาได้ เรียกว่า ปรพรหมัน (Para Brahman) หรือพรหมันชั้นสูง

อปรพรหมันหรืออีศวระเป็นภาคปุคคลาธิษฐานของสิ่งสัมบูรณ์ เป็นพระเจ้าที่มีตัวตน ส่วนปรพรหมันเป็นภาคธรรมาธิษฐานของสิ่งสัมบูรณ์ ซึ่งก็คือสิ่งสัมบูรณ์นั่นเอง สกฺุณพรหมันถูกกำหนดให้มีขึ้นเพื่อความเข้าใจกันในระดับโลก (วฺยวหาร/สมมติสัจจะ)

และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อจุดประสงค์ทางการบูชา (เน้นบุคคล/อุปาสนา) เพราะในการบูชา จิตของมนุษย์ต้องการพระเจ้าที่มีคุณสมบัติและมีรูป (F.Max Muller 1967 : 83)

นิรุกคพรหมันและสคคพรหมันเป็นสิ่งที่ไม่อาจแยกกันได้ เพราะเป็นสภาวะของความจริงอันสูงสุดที่มองกันคนละด้าน นิรุกคพรหมันเป็นมูลรากของสคคพรหมันหรืออัสวระซึ่งมีลักษณะแผ่กระจายไปทั่วจักรวาลโดยอำนาจของมายาซึ่งเป็นเหมือนม่านที่ปกปิดสภาวะที่แท้จริงของ พรหมันไว้

ในแนวคิดของพระพุทธศาสนา ก็มีการอธิบายถึงพรหมเป็น 2 ลักษณะเช่นเดียวกัน คือ

1.พรหมที่เป็นปุคคลาธิษฐาน ได้แก่ เทพเจ้าพวกหนึ่งที่อยู่ในชั้นพรหมโลกซึ่งเป็นชั้นที่สูงกว่าสวรรค์ทั้ง 6 ชั้นที่เรียกว่ากามาวจรโลก เพราะพวกเทพทั้งหลายที่อยู่ในชั้นกามาวจรทั้งหมดนั้นจะถูกขนานนามว่า เทวดา เทวบุตรทั้งนั้น ส่วนเทพชั้นรูปาวจรและอรุปาจรทั้งหมดนั้นจะถูกเรียกว่า พรหม แต่เพื่อเป็นการระบุถึงความแตกต่างในหมู่พวกพรหมจึงมีการเรียกให้ชัดเจนขึ้นไปอีกว่า เทพชั้นรูปาวจร เรียกว่า รูปพรหม และเทพชั้นอรุปาจร เรียกว่า อรูปพรหม พวกพรหมทั้งหลายนั้นมีรูป มีเสียง มีอายตนะในการติดต่อสื่อสารกัน และมีภาวะจิตเช่นเดียวกับที่มนุษย์ทั้งหลายมี เพียงแต่ว่ารูป เสียง อายตนะและภาวะจิตของพวกพรหมจะประเสริฐกว่าของมนุษย์ พวกพรหมเป็นผู้มี คุณวิเศษต่าง ๆ มีฤทธิ์ มีทิพยสมบัติ มีวิมานเป็นที่สถิต

สิ่งที่แตกต่างกันระหว่างคุณวิเศษของพรหมในแนวคิดพระพุทธศาสนาและคัมภีร์อุปนิษัตนั้น คือ พรหมในแนวคิดของพระพุทธศาสนานั้นจะไม่มีอำนาจมากเหมือนพรหมในอุปนิษัต กล่าวคือ ไม่มีอำนาจในการสร้าง รักษา และทำลายโลก เป็นแต่เพียงมีรัศมีออกจากกาย มีวิมาน มีทิพยสมบัติเท่านั้น

2.พรหมที่เป็นธรรมาธิษฐานนั้น ได้แก่ การยกธรรมขึ้นมาแสดงเป็นพรหมหรือปฏิบัติ (ทาง) ที่นำไปสู่ความเป็นพรหม ซึ่งก็ได้แก่ ความเป็นพระอริยบุคคล กล่าวคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์ เช่นที่กล่าวไว้ในพรหมัญญสูตรว่า อริยมรรค 8 ประการ เป็นพรหมัญญะ (ความเป็นพรหม) พระโสดาปัตติผล พระสกทาคามีผล พระอนาคามีผล และพระอรหันตผล เป็นพรหมัญญผล (ผลของความเป็นพรหม) ในพรหมัญญสูตรที่ 2 ก็กล่าวไว้เช่นเดียวกันว่า อริยมรรคมีองค์ 8 ประการเป็นพรหมัญญะ ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ เป็นจุดมุ่งหมายแห่งพรหมัญญะ (ส.ม. 19/106-110/31) ในพรหมจริยสูตรที่ 1 และที่ 2 ก็กล่าวไว้เช่นเดียวกันว่า อริยมรรคมีองค์ 8 เป็นพรหมจริยะ (ความประพฤติดีของพรหม) โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหันตผล ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ เป็น

ผลของพรหมจริยะ (ผลของความประพฤติดีทั้งพรหม) (ส.ม.19/112-116/31-32) ในชา
ณฺสโธณิพราหมณสูตร ก็กล่าวไว้เช่นเดียวกันว่า อริยมรรคมีองค์ 8 เป็นยานอันประเสริฐ เรียก
ว่า พรหมยานบ้าง ธรรมยานบ้าง รถพิชัยสงครามอันยอดเยี่ยมบ้าง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“ อิมสฺสเสวเต อริยสฺส อฏฺฐงฺกิกสฺส มคฺคสฺส อธิวณฺโณ พุทฺธมฺยานํ อติปิ
ธมฺมมฺยานํ อติปิ อนุตฺตโร สงฺคามวิชัย อติปิติ ฯ (ส.ม. 19/23/7)

ชื่อของอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ (ส่วนประกอบ) 8 นี้เอง คือ พรหมยาน
บ้าง ธรรมยานบ้าง ชัยชนะอันสูงสุดในสงครามบ้าง

โดยสรุปแล้ว การสิ้นราคะ โทสะ โมหะ การบรรลุความเป็นพระอริยบุคคลใน
พระพุทธศาสนา กล่าวคือ การบรรลุพระนิพพานนั่นเองที่พระพุทธองค์ทรงจัดว่าเป็นพรหมที่แท้
จริง เป็นพรหมสูงสุด ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา แนวคิดในข้อนี้ก็เหมือนกับ
แนวคิดเรื่องนิรคุณพรหมันในอุปนิษัตินั่นเอง

ดังนั้น อาจเป็นไปได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงปรับแนวคิดเรื่องพรหมันทั้งที่เป็น
สคุณพรหมันและนิรคุณพรหมันเสียใหม่ โดยพระองค์ทรงอธิบายแนวคิดเรื่องพรหมันนั้นไปใน
แนวทางที่เป็นโลกียะและเป็นโลกุตระ กล่าวคือการอธิบายถึงพรหมที่อยู่ในพรหมโลก เป็น
พรหมที่มีรูปร่าง มีคุณสมบัติต่าง ๆ มีทิพย์สมบัติ แต่พรหมเหล่านี้ก็ยังมีฐานะต่ำกว่าพระ
พุทธเจ้าและเหล่าพระสาวกจะเห็นได้จากคัมภีร์ต่าง ๆ ที่แสดงว่าพวกพรหมทั้งหลายนั้นมีส่วน
ช่วยในการประกาศพระศาสนาพร้อมกับพระสาวกและพระพุทธเจ้า เป็นการอธิบายถึงพรหมใน
ส่วนที่เป็นโลกียะ เมื่อทรงอธิบายเป็นแนวโลกียะอย่างนี้แล้วพระองค์ก็ทรงหันไปในธรรมซึ่งเป็น
แนวโลกุตระโดยทรงเน้นว่า ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ นั่นเองคือผลของความเป็พรหม
เป็นพรหมที่แท้จริง เป็นที่ดับทุกข์ ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ และไม่ตาย ซึ่งก็คือ ทรงสอนเรื่องพระ
นิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนานั่นเอง ที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดนี้ แสดง
ให้เห็นถึงความคล้ายคลึงกันด้านประเภทของแนวคิดเรื่องพรหมในคัมภีร์ทั้งสอง

2.2 ความคล้ายคลึงกันด้านสถานะของพรหมันและพระนิพพาน

ลักษณะที่คล้ายคลึงกันในแนวคิดทั้งสองคัมภีร์อีกประการหนึ่งนั้น คือ การอธิบาย
สถานะของพรหมันและนิพพานในลักษณะปฏิเสธ โดยอุปนิษัตได้อธิบายถึงพรหมันว่าเป็น
สถานะที่ไม่สามารถจะรู้ได้โดยสมบูรณ์ ความเป็นสถานะที่ไม่สามารถจะรู้ได้ของพรหมันนี้
อาจกล่าวได้ว่าเป็นแนวคิดที่กล่าวไว้มากที่สุดในคัมภีร์อุปนิษัต ดังข้อความที่กล่าวไว้ใน
พฤทธารัณยกะอุปนิษัตวว่า

“ ส เอย เนติ เนตฺยาตฺมา, อคฺฤทฺโย, น หิ คฤทฺหเต, อสิริโย, น หิ ศิริหเต, อสงฺโค

น หิ สุขยเต, อสฺสิตํ น วุชฺชเต, น ริญฺยติ (B.U. 3.9.26,4.2.4,4.4.22)

อาตมํ ไม่ใช่อะไร ไม่ใช่อะไร มันไม่สามารถถูกเข้าใจได้โดยประสาทสัมผัส เพราะมันไม่เคยถูกเข้าใจโดยประสาทสัมผัส มันไม่สามารถถูกทำลายได้ เพราะมันไม่ถูกทำลาย มันไม่ติดอยู่กับอะไร เพราะไม่มีอะไรจะติดมันได้ มันไม่ถูกล่าม มันไม่ทุกข์ ไม่เจ็บปวด

“...อถาต อาเทศ เนติ เนติ, น หยตสฺมาทิตฺติ, เนตฺยนฺนํ ปรํสฺสติ...(B.U. 2.3.6)

ดังนั้น จึงมีคำสอนว่า ไม่ใช่อะไร ไม่ใช่อะไร เพราะไม่มีอะไรสูงกว่าอาตมํ

“ส วา เอช มหานช อาคฺมาชโร’มโร’มฺฤโต’ภโย พฺรหฺม, อภํ วั พฺรหฺม, อภํ หิ วั พฺรหฺม ภวติ ย เอว เวท (B.U. 4.4.25)

แท้จริง นี่ก็อาตมํผู้ยิ่งใหญ่ที่ไม่เกิดอันนั้น มันไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กลัว มันคือพรหมัน พรหมันเป็นสภาวะที่ไม่มีความกลัวนั้นแหละ บุคคลผู้รู้อย่างนี้ย่อมกลายเป็นพรหมันผู้ไม่หวาดกลัวนั้นแหละ

พรหมันเป็นสิ่งที่ไม่สามารถกำหนดคุณสมบัติได้ ไม่มีรูป อยู่เหนือการบรรยายด้วยคำพูด และอยู่เกินที่จะคิด ดังนั้น พรหมันจึงถูกนิยามว่า ไม่ใช่อะไร ไม่ใช่อะไร (Neti/Neti) มีหลายอุปนิษัตที่แสดงถึงสภาวะของพรหมันในลักษณะปฏิเสธ ดังต่อไปนี้

กฐะอุปนิษัต มีข้อความที่กล่าวไว้ว่า

“น ชายเต มฺริยเต วา วิปศฺยจฺญํ นํ กุตฺสจฺญํ น พฺภว กศฺยจฺญํ, อโช นิคฺคยสฺสวโต’ยมฺ ปฺราณํ น หนฺยเต หนฺยมาเน สฺวีเร (Katha 1.2.18)

อาตมํผู้รู้ ย่อมไม่เกิด ไม่ตาย ในกาลไหนๆ มันไม่ได้เกิดจากสิ่งไหนๆและไม่ได้เปลี่ยนรูปเป็นสิ่งไหน ๆ มันเป็นสิ่งที่ไร้การเกิด เป็นสิ่งที่คงที่ เป็นสิ่งที่คงอยู่ชั่วนิรันดร์ เป็นสิ่งที่เก่าแก่ เมื่อร่างกายถูกฆ่า มันก็หาถูกฆ่าไม่

ฉานโทคยะอุปนิษัต ก็กล่าวถึงลักษณะปฏิเสธของพรหมันไว้เช่นกัน ดังข้อความที่กล่าวไว้ว่า

“เอช อาคฺมาปหตฺปาปฺมา วิชโร วิมฺฤตฺตฺยฺร วิโสโก วิชิตฺตฺโส’ปิปาส (C.U. 8.1.5,8.7.1)

อาตมํนั้น ไม่มีความชั่ว ไม่แก่เพราะชรา ไม่ตายเพราะร่างกายตาย ปราศจากความชั่ว ปราศจากความโสกะเศร้า ปราศจากความหิวกระหาย

การอธิบายถึงพรหมันในลักษณะปฏิเสธอีกอย่างหนึ่งก็คือการอธิบายถึงพรหมันว่าเป็นสิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับการเกิด เป็นสิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับการกาลเวลา และเป็นสิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับการหลักของเหตุและผล พรหมันในฐานะสิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับการเกิดนั้น อุปนิษัตได้อธิบายในลักษณะเป็นสิ่งที่มิอยู่ทั่วไป เป็นสิ่งที่แผ่อยู่ไปทั่ว เป็นสิ่งที่ใหญ่เกินที่จะประมาณ และเป็นสิ่งที่เล็กเกินที่จะประมาณ

ดังข้อความที่ปรากฏอยู่ในอุปนิษัตติต่อไปนี้

“ ยทุธรุ, การึกิ, ทิวะ, ยทวากุ ปฤถิวายะ, ยทนุตรา ทุยาวาปฤถวี อิมะ, ยทุ ภูตัง จ ภวจุ จ ภวียชจุ เจตยาจกษเต, อากาส เอว คโทตัง จ ปรีตัง เจติ, กสฺมินุ นุ ชลฺวากาส โอตศ จ ปรีตศฺ เจติ (B.U. 3.8.7)

การะคิ มันเป็นสิ่งที่ยู่เหนือท้องฟ้า เป็นสิ่งที่ยู่ภายใต้พื้นดิน เป็นสิ่งที่ยู่ระหว่างท้องฟ้าและพื้นดิน เป็นสิ่งที่คนเรียกว่าอดีต ปัจจุบันและอนาคต มันร้อยกันไปมาทั้งด้านขวาด้านขวางทุกเนื้อที่ในอากาศ

“ ตเตตทุ พุรหฺมาปุรวมนปรมนนุตรมพาหุยม, อยมาคฺมา พุรหฺม สรวานฺภู (B.U. 2.5.19)

พรหมันนี้ไม่มีสิ่งที่มาก่อนและไม่มีสิ่งที่มาหลัง ไม่มีสิ่งที่อยู่ข้างใน ไม่มีสิ่งที่อยู่ข้างนอก พรหมันนี้ก็คืออาตมัน เป็นสิ่งที่รับรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง

“เอช ม อาตฺมานศฺรุ หฤทฺเย ฌียาน วรีหฺเร วา, ชวาท วา, สฺรชปาท วา, ศฺยามากาท วา, ศฺยามากตณฺจุลาท วาย ม อาตฺมานศฺรุ หฤทฺเย ชฺชยฺยาน ปฤถิวฺยา, ชฺชยฺยานนฺตริกฺยาชฺชยฺยาน ทิว, ชฺชยฺยานนฺภโย โลเกยฺชะ (C.U. 3.14.3)

นี่คืออาตมันที่อยู่ภายในหัวใจของฉัน เล็กกว่าเมล็ดข้าวเปลือก และเล็กกว่าเมล็ดข้าวบาเลย์ เล็กกว่าเมล็ดพันธุ์ผักกาด และเล็กกว่าเมล็ดข้าวฟ่าง หรือเล็กยิ่งกว่าเมล็ดข้าวฟ่างที่เอาเปลือกออกแล้วนี่คืออาตมันที่อยู่ภายในหัวใจของฉัน ใหญ่กว่าแผ่นดิน ใหญ่กว่าท้องฟ้าชั้นบรรยากาศ ใหญ่กว่าสวรรค์ (ท้องฟ้าเหนือชั้นบรรยากาศ) ใหญ่กว่าโลกเหล่านี้ทั้งหมด

พรหมันในฐานะเป็นสิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลาอีกประการหนึ่งคือการอธิบายพรหมันในลักษณะที่เป็นสิ่งที่แยกให้เห็นถึงความแตกต่างไม่ได้ ดังข้อความที่กล่าวไว้ในกฐะอุปนิษัตติว่า

“ ยเทเวห ตทมฺตุร, ยทมฺตุร ตทนฺวิห, มฤคฺโยสุ ส มฤคฺยุมฺาปโนติ ย อิห นานเว ปศฺยติ (Katha 2.1.10)

สิ่งที่มีอยู่ที่นั่นก็คือสิ่งที่มีที่นั่นเอง และสิ่งที่มีที่นี้ก็สิ่งที่มีที่นั่น คนที่เห็นความหลากหลายในโลกนี้ ย่อมตายแล้วตายอีก

“ มนโสเวทมาปฺตวฺย เนห นานาสฺติ ทิณฺณ จณ, มฤคฺโยสุ ส มฤคฺยํ คจฺฉติ ย อิห นานเว ปศฺยติ (Katha 2.1.11)

สิ่งนี้ไปถึงได้ (รู้ได้) ด้วยใจเท่านั้น ไม่มีสิ่งหลากหลายใด ๆ ในโลกนี้ (ที่แตกต่างไปจากสิ่งนั้นคืออาตมัน) คนที่เห็นความหลากหลายในโลกนี้ ย่อมตายแล้วตายอีก

ลักษณะปฏิเสธของพรหมันอีกอย่างหนึ่งก็คือ พรหมันเป็นสิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลาดังข้อความที่กล่าวไว้ในอุปนิษัตติเหล่านี้ว่า

“ อีศานโน ภูต-ภวสุข (Kāṭha 2.1.12-13)

พรหมันเป็นเจ้าเหนืออดีตและอนาคต

“ ประสฺ ตริกาลาทกาโลปี ทุษฺฐะ (S.U. 6.5)

เขา (พรหมัน) ควรถูกเห็นว่าอยู่เหนือกาล (เวลา) ทั้งสาม (อดีต ปัจจุบันและอนาคต)

“ ยสฺมาทรวากุ สํวตฺสโรโหภิะ ปริวฺรตเต, ตทฺ เทวา ชฺโยคิยํ ชฺโยติรายุโร
โหปาสเตมฺฤตมฺ (B.U. 4.4.16)

บิ๊ยมหมุนเวียนไปพร้อมกับวันภายใต้สิ่งนั้น (แสงสว่าง) พวกเทวดาทั้งหลาย ข้อมบูชาแสงสว่างของแสงสว่างทั้งหลายอันนั้นซึ่งเป็นอายุอมตะ

ลักษณะปฏิเสธของพรหมันอีกประการหนึ่งคือพรหมันเป็นสิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับหลักที่ว่าผลมาจากเหตุ หลักที่ว่าผลมาจากเหตุในที่นี้คือ กฎสากลทั่ว ๆ ไปเป็นสิ่งที่ทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกเกิดการเปลี่ยนแปลง เมื่อไม่มีการเปลี่ยนแปลงก็ถือว่าไม่ขึ้นอยู่กับหลักที่ว่าผลมาจากเหตุ

ดังนั้น เมื่อพรหมันเป็นสิ่งที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงโดยประการใด ๆ จึงนับว่าพรหมันเป็นสิ่งที่อยู่เหนือหลักที่ว่าผลมาจากเหตุ ดังข้อความในอุปนิษิต ดังต่อไปนี้คือ

“ เอกไรวานุทฺรยญฺเมตทปฺรเมยฺ ฐฺรุม, วิรชะ, ปฺร อากาสาทชฺ อาตุมา มหาน
ฐฺรุม (B.U. 4.4.20)

สิ่งนั้นจะต้องถูกรู้อย่างแท้จริงว่า เป็นหนึ่งเดียว ประมาณไม่ได้ ไม่เปลี่ยนแปลง อาตมมันนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีมลทิน อยู่เหนืออากาศ (ช่องว่าง) ไม่เกิด ใหญ่จนหาที่สุดมิได้ ไม่มีสิ่งใดทำลายได้

“ วาจาณมฺภณฺ วิกาโร นามเชยฺ (C.U. 6.1.4-6)

การเปลี่ยนแปลงรูปร่างไปเป็นอย่างอื่น เป็นเพียงชื่อเรียกที่อาศัยคำพูดเป็นพื้นฐาน

“ อนฺยตฺร ฐฺรมาทฺนฺยตฺราฐฺรมาทฺนฺยตฺราสุมาตฺ กุฏฺตาคุฏฺตาตฺ, อนฺยตฺร ภูตาจฺ จ
ภวฺยาจฺ จ ยตฺ ตตฺ ปศฺยสิ ตทฺ เวท (Kāṭha 1.2.14)

ท่านจงบอกสิ่งที่อยู่เหนือความดีและความชั่ว อยู่เหนือการเปลี่ยนแปลงและเปลี่ยนแปลง อยู่เหนืออดีตและอนาคต

จะเห็นแล้วว่าอุปนิษิตอธิบายถึงสภาวะของพรหมันว่าเป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะอธิบายได้ การแสดงสภาวะของพรหมันจึงทำได้โดยการปฏิเสธคุณสมบัติในโลกทั้งหมดของพรหมัน และการอธิบายโดยการใช้คำว่า มันไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งนี้ (Neti/Neti) เท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอธิบายว่าพรหมันเป็นสิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับสถานที่ กาลเวลาและหลักของเหตุผล

ในแนวคิดพระพุทธศาสนาเองก็ใช้ลักษณะปฏิเสธเช่นเดียวกันในการอธิบายถึงสถานะของพระนิพพานซึ่งเป็นสิ่งสูงสุด ดังนั้น พระพุทธเจ้าเมื่อทรงพูดถึงพระนิพพาน (อสังขตธรรม/สิ่งที่ไม่มีการปรุงแต่ง) บางครั้งก็ทรงแสดงในลักษณะปฏิเสธ (Negative Expression) ว่า

“ อตฺถิ ภิกฺขเว ตทฺหาตฺถํ ชตฺถ เนว ปฐฺวี น อาโป น เตโช น วาโย น อากาสาณญฺจาตฺถํ น วิญฺญาณญฺจาตฺถํ น อากิณฺณญฺจาตฺถํ น เนวสญฺญาณาสญฺญาตฺถํ นานํ โลโก น ปโรโลก น อุโก จนฺทิมสฺสุริยา ตมฺหํ ภิกฺขเว เนว อากคฺชี วทามิ น คคฺชี น จูคฺชี น อุปฺปคฺคฺชี อปฺปคฺคิณฺณํ อปฺปคฺคํ อนารมฺมณเมว คํ เอสฺวานุโค ทุกฺขสฺสาคิ ฯ (ขุ.อุ. 25/158/206)

ภิกษุทั้งหลาย สถานที่ (อายตนะ) เช่นนั้นมีอยู่ คือ ไม่มีดิน ไม่มีน้ำ ไม่มีไฟ ไม่มีลม ไม่ใช่ที่มีแต่อวกาศอันหาขอบเขตมิได้ ไม่ใช่ที่มีวิญญาณที่ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่ใช่ที่ไม่มีอะไรเลย ไม่ใช่ที่มีการรับรู้ (สิ่งนอกกาย) ก็ไม่ใช่ ไม่มีการรับรู้ (สิ่งนอกกาย) ก็ไม่ใช่ ไม่ใช่โลกนี้ ไม่ใช่โลกหน้า ไม่ใช่ทั้งพระจันทร์และพระอาทิตย์ ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นไม่กล่าวที่นั่นเป็นที่ไป ที่นั่นเป็นที่มา ที่นั่นเป็นที่ตั้ง ที่นั่นเป็นที่จุด (ตายเพื่อไปเกิดใหม่) ที่นั่นไม่มีฐานรองรับ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีที่สำหรับแขวน นี่แหละคือที่สุดแห่งทุกข์

“ อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภฺภูตํ อภฺคํ อสฺสงฺขตํ โน เจ คํ ภิกฺขเว อภฺวิสฺส อชาตํ อภฺภูตํ อภฺคํ อสฺสงฺขตํ นยิธ ชาติสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเขตฺต ฯ (ขุ.อุ. 25/160/207)

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เคยเกิด ไม่เคยมี ไม่เคยถูกสร้าง ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่ ถ้าหากไม่มีธรรมชาติที่ไม่เคยเกิด ไม่เคยมี ไม่เคยถูกสร้าง ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว การออกจากสิ่งที่เกิดแล้ว สิ่งที่มีแล้ว สิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาแล้ว และสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว ก็ไม่น่าจะถูกบัญญัติขึ้นในโลกนี้

“ อิทมฺชรมิทฺมรณํ อิทมฺชราภฺรณปทฺมโสภํ

อสฺปคฺตมสฺมพารํ อชฺลิคมภํ นิรุปตาปํ ฯ (ขุ.เถรี. 28/474/506)

นิพพานนี้ไม่แก่ ไม่ตาย เป็นที่แห่งความไม่แก่ ไม่ตาย ไม่มีความเศร้าโศก ไม่มีคู่แข่ง ไม่เบียดเสียดขัดแย้ง ไม่มีความพลั้งพลาด ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อนใจ

“ อิท ภิกฺขเว เอกจฺโจ อตฺตนา ชาตฺริมฺโม สฺมาโน ชาตฺริมฺเม อาทิโน วิทิตฺวา อชาตํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสตี ฯลฯ อหฺรํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสตี ฯลฯ อพฺยาธึ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสตี ฯลฯ อมคํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสตี ฯลฯ อโสภํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสตี ฯลฯ อสฺงกิลิณฺณํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสตี ฯ (ม.มู. 12/315/ 316)

ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ที่จะต้องเกิดแน่นอน เมื่อรู้ด้วยตนเองถึงโทษ ในการเกิดนั้น จึงแสวงหาพระนิพพาน อันไม่เกิด เป็นแดนเกษมจากโยคะ (มีความปลอดภัย สูงสุด) อันยอดเยี่ยม ฯลฯ จึงแสวงหาพระนิพพาน อันไม่มีชรา เป็นแดนเกษมจากโยคะ อัน ยอดเยี่ยม ฯลฯ จึงแสวงหาพระนิพพาน อันไม่มีพยาธิ (ไม่มีการป่วยไข้) เป็นแดนเกษมจาก โยคะ อันยอดเยี่ยม ฯลฯ จึงแสวงหาพระนิพพาน อันไม่ตาย เป็นแดนเกษมจากโยคะ อันยอด เยี่ยม ฯลฯ จึงแสวงหาพระนิพพาน อันไม่มีความโศก เป็นแดนเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม ฯลฯ จึงแสวงหาพระนิพพาน อันไม่มีกิเลสเครื่องทำให้ใจเศร้าหมอง เป็นแดนเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม

เมื่อสาเหตุแห่งทุกข์กล่าวคือตัณหาตามหลักของอริยสัจ 4 นั้นได้หมดไปแล้วทุกข์ทั้ง หมดก็จะหมดไปด้วย ดังนั้นลักษณะปฏิเสธของพระนิพพานอีกประการหนึ่ง คือเป็นสภาวะที่ ทำลายตัณหา ดังข้อความที่กล่าวว่า

“ นนทิสญฺญุชโน โลโก วิตถุกุสฺส วิจาร์ณา

ตณฺหาหิ วิปฺปหาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติฯ (ขุ.อ. 25/437/547)

ชาวโลกมีความเพลิดเพลินเป็นเครื่องผูกมัดไว้ เมื่อมีวิตถก (การคิด) ก็ย่อมมีวิจารณ์ (การคิดไปเรื่อย ๆ) ที่เรียกว่า นิพพาน เพราะละตัณหาเสียได้

“ ตณฺหุขโย หิ ราธ นิพฺพานํ ฯ (ส.ข. 17/367/233)

ราธะ จริง ๆ แล้วนิพพาน ก็คือ การสิ้นตัณหา

“ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมมปฺปญฺญาเย ปสฺสโต ภวตณฺหา ปหียติ วิวาทณฺหาภินนฺทติ ฯ สพฺพโส ตณฺหานํ ขยา อเสตวิราคินโรธํ นิพฺพานํ ฯลฯ (ขุ.อ. 25/84/122)

คนที่รู้อย่างนี้ (ขั้นที่ 5) ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาแท้ ก็จะละความอยากในภพ (การเกิดหรือการอยู่ในโลก) ทั้งไม่ยินดีในวิवादณา (ความอยากได้การไม่มี ไม่เป็น การอยาก ให้ชีวิตจบลง) ความดับสนิทเพราะไม่มีกิเลสเหลือเลย เพราะตัณหาหมดไปโดยสิ้นเชิง เรียกว่า นิพพาน

การอธิบายลักษณะในแง่ปฏิเสธของนิพพานอีกประการหนึ่ง ก็คือ นิพพานเป็นเครื่อง ทำลายกิเลส 3 อย่าง คือ ราคะ โทสะ และโมหะ ดังข้อความที่กล่าวไว้ว่า

“ โย โข อาวุโส รากุขโย โทสุขโย โมหุขโย อิทํ วุจฺจติ นิพฺพานนฺติ ฯ (ส.สพ. 18/497/310)

ผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ (ความรัก) ความสิ้นโทสะ (ความเกลียด) ความสิ้นโมหะ (ความไม่รู้จริง) นี้แหละเรียกว่า นิพพาน

“ กิสฺส นุ โข เอตํ ภนฺเต อธิวณฺํ รากวินโย โทสวินโย โมหวินโยติฯ นิพฺพานธาดุยา

โ ข เอคํ ภิกขุ อริวงํ รากวินโย โทสวินโย โมหวินโยติฯ อาสวานํ ขโย เตน วุจฺจติติ ฯ
(ส.ม. 19/ 31/ 9-10)

คำนี้คือ การกำจัดราคะ การกำจัดโทสะ การกำจัดโมหะ เป็นชื่อของอะไรหนอ ฯ
(พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า) ภิกขุ คำนี้คือ การกำจัดราคะ การกำจัดโทสะ การกำจัด
โมหะ เป็นชื่อแห่งนิพพานธาตุ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่าธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ

ลักษณะปฏิเสธอีกอย่างหนึ่งของนิพพานก็คือ การอธิบายถึงนิพพานว่าเป็นอมตะธรรม
เพราะนิพพานเป็นสภาวะที่ทำให้ลาภอาสวะกิเลสทั้งหลายซึ่งเป็นผลให้ไม่มีการเกิดใหม่อีก ดังนั้น
จึงเป็นการบรรลุอมตะ ดังข้อความที่กล่าวว่า

“โ ข โข ภิกขุ รากกขโย โทสกขโย โมหกขโย อิทํ วุจฺจติ อมตํ ฯ (ส.ม.19/ 32 /10)

ภิกขุ การสิ้นราคะ การสิ้นโทสะ การสิ้นโมหะ นี้แหละเรียกว่า อมตะ (ความไม่
ตาย)

อีกประการหนึ่งก็คือการอธิบายว่า พระนิพพานเป็นอสังขตธรรม กล่าวคือ สภาวะที่
ไม่มีเครื่องปรุงแต่ง (สภาพที่ไม่เกิดมีขึ้นเพราะองค์ประกอบต่าง ๆ) ส่วนโลกและสิ่งที่มีอยู่ใน
โลกนั้นเป็นสังขตธรรม คือ สภาวะที่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นสภาวะที่เกิดมีขึ้นเพราะองค์ประกอบ
ต่าง ๆ ทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในโลกนั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงว่าเป็นสิ่งที่ควรสลัดออก (ไปให้
พ้น) ดังนั้น พระนิพพานซึ่งเป็นอสังขตธรรมจึงเป็นเครื่องสลัดออกจากโลก (ทำให้เราไปให้พ้น
จากโลก) และถูกมองว่าเป็นความสุข โลกทั้งหลายที่เป็นสังขตธรรมถูกมองว่าเป็นความทุกข์
เป็นสิ่งที่ควรสลัดออก (ไปให้พ้น) และเข้าไปสงบระงับเสีย ดังข้อความต่อไปนี้

“อนิจฺจา วต สงฺขารา อปฺปาทวยธมฺมิโน

อฺปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เคตํ วุปฺสโม สุโข ฯ (ส.ส.15 /623/232)

สังขาร (สิ่งที่เกิดมีขึ้นเพราะองค์ประกอบต่าง ๆ) ทั้งหลายไม่เที่ยงแท้ ธรรมคาของ
สังขารก็คือเกิดขึ้นและเสื่อมไป เมื่อมันเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความเข้าไปสงบสังขารเหล่านั้น
เป็นสุข (เมื่อเราทำให้สังขารเหล่านั้นไม่เกิดขึ้นและไม่เสื่อมไปได้ก็จะมีความสุข)

“อิทฺมปิ โข ฐานํ ทฺวทฺสํ ยทฺธิ สพฺพสงฺขารสมฺโม สพฺพูปนิธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย
วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ ฯ (ส.ส. 15 /555/200)

สถานภาพนี้ที่พบได้ยาก คือ การที่สังขารทั้งปวงไม่เกิดไม่ดับ การทิ้งอุปธิ (รากฐาน
ของการเกิดใหม่) การสิ้นตัณหา การสิ้นราคะ การที่ดับ (ซึ่งทั้งหมดนี้) คือ นิพพาน

ตัวอย่างที่แสดงถึงลักษณะปฏิเสธของพระนิพพานอีกประการหนึ่ง คือ เมื่อพระ
ทัทพมัลลบุตรปรินิพพานนั้น พระพุทธเจ้าทรงเปล่งพระอุทานแสดงถึงสภาวะของพระนิพพาน
ในลักษณะปฏิเสธในฐานะเป็นที่ดับรอบของสิ่งทั้งหลายที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตธรรม) ว่า

“ อภทิ กาโย นิโรธิ สญญา เวทนาปีติหสุ สพุพา

รูปสมีสฺส สงฺขารา

วิญญาณํ อตฺตมามาฯ (ขุ.อุ. 25 /177/ 227)

รูป (กาย) ได้แตกสลายไปแล้ว สญญา (การรู้โดยผ่านประสาทรับความรู้สึก) ก็ดับลง แม้เวทนามก็มอดไหม้โดยสิ้นเชิง สังขาร (องค์ประกอบที่ทำหน้าที่เตรียมการให้แก่วิญญาณ) สงบระงับดับสนิทไป แม้วิญญาณ (ตัวทำหน้าที่แยกแยะ) ก็มาถึงจุดหมายที่ประสงค์แล้ว

ที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมดแสดงให้เห็นถึงลักษณะร่วมกันของแนวคิดของคัมภีร์อุปนิยัต และแนวคิดในพระสูตรตันตปิฎกในการอธิบายสภาวะของสิ่งสูงสุด 2 อย่าง คือพรหมันและพระนิพพานในลักษณะปฏิเสธ

อนึ่ง ลักษณะร่วมกันอีกประการหนึ่งของพรหมันและพระนิพพาน ก็คือ สภาวะที่เป็นบรมสุข อาจจะกล่าวได้ว่าแนวคิดที่ว่า ชีวิตที่เป็นอยู่ในโลกไม่ใช่จุดหมายที่แท้จริงของชีวิต เป็นแต่เพียงถนนที่เราต้องใช้เดินทางไปสู่จุดหมายที่แท้จริงซึ่งเป็นสิ่งสูงสุด จุดหมายสูงสุดของมนุษย์ ก็คือการหลุดพ้นจากสภาพชีวิตที่เป็นอยู่ทั่วไปในปัจจุบัน เป็นแนวคิดที่ได้รับการยอมรับจากอุปนิยัตและพระสูตรตันตปิฎก จะเห็นได้จากการที่ทั้งสองคัมภีร์พยายามอธิบายให้เห็นถึงธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายว่าเต็มไปด้วยความทุกข์ บุคคลควรปรารธนาความหลุดพ้น ดังนั้น อุปนิยัตจึงพรรณนาถึงธรรมชาติของ พรหมันว่าเป็นสภาวะที่เป็นบรมสุข เป็นสภาวะที่พ้นจากความทุกข์ทั้งมวล พระพุทธศาสนาเองก็พรรณนาถึงสภาวะของพระนิพพานไปในลักษณะเดียวกันนั้น

ต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นถึงลักษณะร่วมกันของพรหมันและพระนิพพานในฐานะเป็นสภาวะที่เป็นบรมสุข ซึ่งเป็นการอธิบายถึงสิ่งสูงสุดในลักษณะบวกของคัมภีร์ทั้งสองตามลำดับ

อุปนิยัตพรรณนาถึงพรหมันว่าเป็นสภาวะที่ปราศจากความทุกข์ทั้งมวล ปราศจากความหิวกระหาย ปราศจากความแก่ ความเจ็บและความตาย กล่าวคือเป็นสภาวะที่เป็นบรมสุขนั่นเอง สิ่งที่แตกต่างกันจากพรหมันนั้นจึงเป็นสิ่งที่ประกอบด้วยความทุกข์ ดังข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิยัตต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

“ เอช ต อาคฺมา สรวานฺตฺระ, อโตะนฺยทฺรตฺม (B.U. 3.4.2)

อาตมฺนํของทํานี้เองซึ่งมีอยู่ในทุกสิ่ง สิ่งอื่นนอกจากอาตมฺนนัน้นยอมตาย

“ เอช ต อาคฺมานฺตรยาณฺมยฺมตฺตะ, อโตะนฺยทฺรตฺม (B.U. 3.7.23)

ผู้ควบคุมภายใน ผู้ไม่ตาย ก็คือ อาตมฺนํของทํานเอง สิ่งอื่นนอกจากอาตมฺนนัน้นยอมตาย

“ โย ฺสนายาปิปาเส โสกํ โมหํ ชรํ มุตฺตยฺมตฺตเยติ (B.U. 3.5.1)

อาตมฺนํเป็นสิ่งที่อยู่เหนือความหิวกระหาย อยู่เหนือความเศร้าโศก อยู่เหนือความหลง

อยู่เหนือความแก่ อยู่เหนือความตาย

“ นาสย ชรโยตฺห ชีรยติ, น วธนาสย หนยต เอช อาตฺมาปหตปาปฺมา วิชโร
วิมุตฺตยฺห วิโสโก วิชิตฺโส’ปิปาสะ (C.U. 8.1.5)

มัน (อาตมัน) ไม่แก่เพราะการแก่ของร่างกาย ไม่ตายเพราะการฆ่าร่างกายตาย
มัน (อากาศ) คืออาตมันซึ่งปราศจากบาป ปราศจากขรา ปราศจากความตาย ปราศจากความ
เศร้าโศก ปราศจากความหิวกระหาย

“ ย อาตฺมา อปหตปาปฺมา วิชโร วิมุตฺตยฺห วิโสโก วิชิตฺโส’ปิปาสะ (C.U. 8.7.1)
อาตมันเป็นสิ่งที่ไม่ปราศจากบาป ปราศจากขรา มรณะและความเศร้าโศก ปราศจาก
ความหิวกระหาย

“ ตสฺยโทธิ นาม, ส เอช สรวะเย ปาปฺมกฺข อุทิต, อุเทติ ห ไว สรวะเย
ปาปฺมกฺโข ย เอว เวท (C.U. 1.6.7)

ชื่อของเขา คือ “อุตฺ” (สูงส่ง) เขาอยู่พ้นบาปทั้งปวง บุคคลผู้รู้จักเขาย่อมหลุดพ้น
จากบาปทั้งปวง

ข้อความที่แสดงมาข้างต้นนั้นเป็นการอธิบายถึงสภาวะของพรหมันในฐานะเป็นบรม
สุข ความสุขนั้นไม่ใช่เพียงคุณสมบัติของพรหมันเท่านั้น แต่เป็นแก่นแท้ที่แท้จริงของพรหมัน
กล่าวคือ พรหมันไม่ใช่บุคคลผู้มีความสุข แต่พรหมันนั่นเองคือความสุข พรหมันในฐานะเป็น
บรมสุขนี้อุปนิษัตพรหมณาว่าเป็นสภาวะที่ไม่มีความแตกต่างกันระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ เป็น
สภาวะที่สิ่งทั้งสองนั้นรวมเป็นหนึ่งเดียวไม่มีการแยกระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้อีกต่อไป เป็น
สภาวะที่อยู่เหนือการแยกแยะว่าเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ เป็นสภาวะที่เป็นความสุขสูงสุด ดังข้อความที่
ปรากฏในอุปนิษิตต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ว่า

“ ตทฺ วา อสฺโยตฺทตฺติจฺจนฺทาปหตปาปฺมาภํ รูปมฺ, ตทฺ ชลา ปริยยา สตรียา
สมฺปริยวทุโต น พาหุํ กิณฺจน เวท นานฺตรมฺ, เอวเมวํ ปฺรูษะ ปฺราเชญฺนาตฺมนา
สมฺปริยวทุโต น พาหุํ กิณฺจน เวท นานฺตรมฺ, ตทฺ วา อสฺโยตฺททาปฺตกาตฺมกามมกามํ รูป
โสکانฺตรมฺ (B.U. 4.3.21)

นี่คือภาวะซึ่งเป็นอิสระจากความอยาก ปราศจากความชั่วทั้งหลาย ไม่มีความกลัว
เช่นเดียวกับบุรุษถูกภรรยาผู้เป็นที่รักกอด ข้อมไม่รับรู้สิ่งใด ๆ ทั้งภายในและภายนอก ปฺรูษะ
(อาตมัน) ก็ฉนั้นเหมือนกัน เมื่อถูกโอบอุ้มด้วยปรีชาตมัน (อาตมันที่เป็นตัวรู้) ก็ไม่มีความ
รับรู้ภายในและภายนอก นั่นแหละคือภาวะที่แท้จริงของบุรุษนั้นซึ่งได้รับสิ่งที่ต้องการทุกอย่าง
แล้ว มีอาตมันเป็นที่ต้องการ ไม่มีความต้องการ อยู่เหนือความโศก

“ อตฺร ปิตาปีตา ภวติ, มาตมาตา, โลกา อโลกา, เทวา อเทวา, เวทา อเวทา

....อนนาคคํ ปุณฺณยานนาคคํ ปาเปณ, ตีรฺโณ หิ ตทา สรวาญฺญ โฉกานํ หฤทยสฺส ภวติ (B.U. 4.3.22).

ในภวะนั้น บิดา ไม่ใช่บิดา มารดาไม่ใช่มารดา โลกไม่ใช่โลก เทพเจ้าทั้งหลายไม่ใช่ เทพเจ้า พระเวททั้งหลายไม่ใช่พระเวท ภวะนั้นอยู่เหนือบุญและบาป อาคมมันในตอนนั้น และจะอยู่เหนือความโศกเศร้าทางใจทั้งหมด

“ เอช พุรหมฺโลกะ เอชาสฺส ปรมา คคิระ, เอชาสฺส ปรมา สมฺปตฺ, เอชฺ’สฺส ปรมิ โลกะ, เอชฺ’สฺส ปรม อานนฺทะ, เอตสฺสฺยวานนฺทสฺสฺยานฺยานิ ภูตานิ มาตุราณุปชีวนติ (B.U. 4.3.32)

นี่คือพรหมโลก นี่คือการหมายสูงสุดของอาคมมัน นี่คือการสมบัติสูงสุดของอาคมมัน นี่คือการอันสูงสุดของอาคมมัน นี่คือการสุขอันสูงสุดของอาคมมัน สิ่งมีชีวิตอื่น ๆ มีชีวิตอยู่เพียงส่วนอันน้อยนิดของความทุกข์ของอาคมมันนั้น

“ อโถย เอว ปรม อานนฺทะ, เอช พุรหมฺโลกะ (B.U. 4.3.33)

นี่คือบรมสุข นี่คือพรหมโลก

ไคตคิระอุปนิษิตแสดงไว้อย่างชัดเจนว่าพรหมมันเป็นบรมสุข โดยแสดงไว้ว่า อันนมยอาคมมัน ปราณมยอาคมมัน มโนมยอาคมมันและวิชญามยอาคมมัน เป็นเพียงเปลือกนอกที่ต้องเปลื้องออกเพื่อบรรลุถึงอาณันทมยอาคมมันซึ่งเป็นแก่นแท้ที่อยู่ภายใน และพรหมมันก็คือส่วนที่อยู่ภายในและเป็นแก่นแท้ของอาณันทมยอาคมมัน ดังข้อความที่กล่าวว่า

“ อสทฺ วา อิทมฺคฺร อาสิตฺ, คโต ไว สทฺชายตฺ, ตทาตฺมานํ สวฺยมกฺรุต, ตสฺมาตฺ ตตฺ สุกฺกตฺมฺจยเต, ยทฺไว ตตฺ สุกฺกตฺม, รสโต ไว สะ, รสํ หฺเมวาวํ ลพฺทฺวานนฺที ภวติ (T.U. 2.7.1)

ในตอนเริ่มแรก โลกนี้เป็นสิ่งที่ไม่ได้อยู่ จากสิ่งที่ไม่ได้อยู่ สิ่งที่มีอยู่จึงเกิดมี สิ่งที่มีนั้นสร้างตัวมันเองเป็นอาคมมัน (Soul) ดังนั้น จึงชื่อว่าผู้ถูกสร้างดีแล้ว ผู้ถูกสร้างดีแล้วนั้นคืออะไร ? มันก็คือแก่นแท้ที่อยู่ภายใน เพราะว่าบุคคลผู้เข้าถึงแก่นแท้นั้น ย่อมเป็นผู้มีความสุข

ไคตคิระอุปนิษิตนั่นเองยังกล่าวไว้อีกว่า ความยินดี ความรื่นเริง ความบันเทิงใจ ความสุข เป็นเพียงเปลือกนอก ส่วนพรหมมันนั้นเป็นแก่นแท้ที่มีอยู่ภายในดังนั้น พรหมมันจึงเป็นความสุขที่แท้จริงและสูงสุด ดังข้อความที่กล่าวไว้ว่า

“ ตสฺส ปฺริยเมว คิระ, โมโท ทกฺขิณะ ปกฺษะ, ปฺรโมท อุตฺตระ ปกฺษะ , อานนฺท อาตฺมา, พฺรหมํ ปจฺจํ ปฺรคิยฺฐา (T.U. 2.5.1)

ความยินดีเป็นหัวของสิ่งนั้น ความชอบเป็นเบื้องขวา ความชอบมากเป็นข้างเบื้องซ้าย ความสุขเป็นร่างกาย พรหมมันเป็นส่วนภายใน เป็นฐานรองรับอันมั่นคง

ที่แสดงมาข้างต้นทั้งหมดนั้นเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงแนวความคิดของอุปัชฌาย์ที่พยายามอธิบายถึงสภาวะของพรหมันในฐานะที่เป็นความสุขสูงสุด ซึ่งเป็นการอธิบายถึงสภาวะของพรหมันในแนวกว

ในแนวความคิดของพระพุทธศาสนาเองก็ปรากฏว่าแนวคิดอันเดียวกันนั้นในการอธิบายถึงสภาวะของพระนิพพานในฐานะที่เป็นบรมสุข เพราะโครงสร้างของคำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้าก็คือการกำจัดความทุกข์ทั้งหมดให้หมดสิ้นไปแล้ว ความสุขก็ย่อมเป็นผลที่ตามมาความสุขสูงสุดซึ่งพระพุทธองค์ปรารถนาจะให้บรรดาพระสาวก ได้บรรลุก็คือพระนิพพานนั่นเอง ไม่ใช่ความสุขทั่วไปที่เกิดจากความสมปรารถนาในสิ่งที่ต้องการ อันเป็นความสุขที่เจือด้วยความทุกข์ (ทุกข์มีสสสุข) ดังนั้น พระนิพพานจึงมีฐานะเป็นความสุขที่แท้จริง (นิรามิสสุข) จะเห็นได้จากข้อความที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆดังต่อไปนี้

“ นิพพานํ ปรมํ สุขํ ฯ (ขุ.ธ. 25/25/42)

นิพพานเป็นบรมสุข

“ นิพพานสุขา ปรี นตฺถิ ฯ (ขุ.เถร. 26/47/502)

สิ่งที่สูงกว่าความสุขคือพระนิพพานย่อมไม่มี

การจัดความคิดว่า “ถึ นมี” ก็เป็นความสุขอันสูงสุด ซึ่งเท่ากับพระนิพพานดังข้อความที่ว่า

“ อุตฺตมิมานุตฺต วินโย เอตํ เว ปรมํ สุขํ (ขุ.อุ. 25/51/86)

การจัดความคิดว่า “มีฉัน” (อัสมิมานะ) เสียได้ นั่นแหละเป็นความสุขอย่างยิ่ง

“ ยญฺจ กามสุขํ โลเก ยญฺจิทํ ทิวิยํ สุขํ

คณฺหกุขยสุตฺต เต กลํ นคฺคฺคฺคฺ โสฬสี (ขุ.อุ. 25/52/87-88)

ความสุขทั้งสองอย่างนี้คือ กามสุขในโลกและทิพยสุข (ในสวรรค์) ยังไม่ถึงหนึ่งในสิบหกส่วนของความสุขที่เกิดจากความสิ้นตัณหา (พระนิพพาน) ฯ

บุคคลผู้ได้บรรลุพระนิพพาน กล่าวคือ สภาพที่ไม่มีอะไร (ใจว่าง ไม่มีกิเลสในใจ) ย่อมเป็นได้บรรลุความสุขที่แท้จริง เพราะพระนิพพานเป็นสภาวะที่เป็นบรมสุขนั่นเอง ดังข้อความที่ว่า

“ สุขํ วต ตสฺส น โหติ กิณฺณิ

สฺวชาตธมฺมสฺส พหุสฺสุตฺตสฺส ฯ ขุ. อุ. 25/55/90)

ความสุขที่แท้จริงย่อมมีแก่ผู้ไม่มีอะไร (ใจว่าง ไม่มีกิเลสในใจ) มีธรรมนับได้แล้ว (บรรลุธรรม 4 ผล 4) เป็นพหุสฺส

“ สุขิโน วต เข อญฺญา

เวทคุโน หิ ชนา อภิญาณา ฯลฯ (ขุ.อุ. 25/57/92)

คนที่มีความสุขที่แท้จริงคือคนที่ไม่มีอะไร (ไม่มีกิเลส) คนที่เรียนจบพระเวทที่แท้จริงคือคนที่ไม่มีอะไร

“ สุตฺตํ วต นิพฺพานํ ชฺชติทํ เอวรูปํ ทุกฺขํ น วิชฺชติ ฯ (ขุ.อุ. 25/59/93)

พระนิพพานเป็นความสุขอย่างแท้จริง เพราะความทุกข์เช่นนี้ไม่มีในพระนิพพาน

ลักษณะอีกประการหนึ่งซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงสภาวะที่เป็นบรมสุขของพระนิพพานคือ การเปล่งอุทานที่แสดงให้เห็นถึงความสุขของพระพุทธเจ้าหลังจากที่พระองค์ทรงบรรลुพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เป็นการแสดงให้เห็นว่าบุคคลผู้บรรลุพระนิพพานซึ่งเป็นความอิสระสูงสุดจากราคะ โทสะและโมหะแล้วนั้นเป็นผู้มีความสุขเพียงไร รวมทั้งการเปล่งคำอุทานของพระสาวกผู้ได้บรรลุพระนิพพานแล้วก็เป็นแสดงให้เห็นถึงสภาวะที่เป็นบรมสุขของพระนิพพานได้เช่นเดียวกัน เพราะความสุขในพระนิพพานนั้นเป็นความสุขที่ประเสริฐกว่าความสุขทั้งหลายที่ได้รับอยู่ในโลก (โลกียสุข) เป็นความสุขที่เที่ยงแท้ ในขณะที่ความสุขที่เกิดจากประสาทสัมผัสทั้งหลายนั้นเป็นเพียงความสุขที่ตั้งอยู่เพียงชั่วคราว ไม่ยั่งยืน ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระนิพพานนั้นมีสภาวะเป็นบรมสุขแสดงให้เห็นโดยท่านพระสารีบุตรซึ่งถูกพระอุทายิถามว่าพระนิพพานซึ่งไม่มีเวทนา (ความรู้สึกสุขทุกข์) นั้นจะเป็นสุขได้อย่างไร ท่านพระสารีบุตรจึงแสดงถึงความสุขต่าง ๆ ที่เกิดจากภวนระดับต่าง ๆ และความสุขสูงสุดในบรรดาความสุขเหล่านั้น ก็คือ การดับสัญญา (การรู้ผ่านประสาทสัมผัส) และเวทนา (สัญญาเวทียตนิโรธ) เป็นความสุขสูงสุด ดังข้อความที่พระสารีบุตรกล่าวแสดงแก่พระอุทายิว่า

“ ปุณ จปรํ อาวุโส สพฺพโส เนวสฺสญฺญานาสฺสญฺญายตนํ สมตฺติกกมฺม สสฺสญฺญาเวทียตนิโรธํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ ปญฺญายปฺปสฺส ทิสฺวา อาสฺวา ปรีกฺขิมา โหนฺติ อิมินาปิ โข เอตํ อาวุโส ปรียาเยน เวทิตพฺพํ ยถาสฺมา นิพฺพานํ ฯ (อญ.นวก. 23/238/433)

อาวุโส อีกประการหนึ่ง เมื่อกล่าวถึงเนวสฺสญฺญานาสฺสญฺญายตนมานไป โดยสิ้นเชิงแล้ว ภิกษุจะเข้าไปอยู่ในสฺสญฺญาเวทียตนิโรธ อาสวะ (กิเลส) ทั้งหมดของเธอก็ย่อมหมดสิ้น เพราะเห็นด้วยปัญญา อาวุโส นิพพานสุขอย่างไร ท่านพึงทราบโดยนัยนี้แหละ

การพรรณนาถึงสภาวะของพระนิพพานในฐานะที่เป็นบรมสุขอีกประการหนึ่ง ก็คือการพรรณนาโดยใช้คำว่า สงบ (สนฺติ) ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับคำว่า สุข ความสงบในที่นี้มิใช่ได้ เพราะการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะได้อย่างสิ้นเชิง ได้แก่การบรรลุพระนิพพานนั่นเอง ดังนั้นผู้ที่บรรลุพระนิพพานแล้วย่อมถึงอาการสงบสูงสุด ดังข้อความที่ปรากฏในพระสูตรต่อไปนี้ว่า

“ นตฺติ สนฺติปรํ สฺมา ฯ (ขุ.ธ. 25/25/42)

สุขที่เหนือกว่าความสงบย่อมไม่มี

“เมตตาวีหารี โย ภิกขุ ปสนโน พุทธศาสน

อธิคฺฉเน ปทํ สนฺตํ สงฺขารุปสมํ สุขํ ฯ (ขุ.ธ.25/35/65)

ภิกษุที่อยู่ด้วยเมตตาเป็นอาจิณ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ควรบรรลุถึงที่อันสงบ อันเป็นที่สงบนิ่งของสังขาร มีแต่ความสุข

“ฉนฺทราควิริคฺโค โส ภิกขุ ปญฺญาณวา อธิ

อชฺฌคา ปทํ สนฺตํ นิพฺพานปทมฺ จูถํ ฯ (ขุ. สุตต. 25/31/65)

ในโลกนี้เอง ภิกษุนั้น มีปัญญารู้แจ้งเห็นจริง ไม่คิดในฉันทราคะ ได้บรรลุถึงที่ที่ไม่มี การเปลี่ยนแปลง เป็นอมตะ มีแต่ความสงบ คือพระนิพพาน

ความสงบจึงเป็นอีกลักษณะหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงสภาวะเป็นบรมสุขของพระนิพพาน การกระทำกิริยาต่าง ๆ ของพระอรหันต์ผู้ได้บรรลุพระนิพพาน ส่วนมากมักถูกอธิบายโดยใช้คำว่า สงบ ดังข้อที่กล่าวว่า

“สนฺตํ คตฺต มนํ โหติ สนฺตา วาจา จ กมฺม จ

สมฺมทญฺญา วิมุตตสฺส อุปฺปนฺนคตฺส ตาทีโน ฯ (ขุ.ธ.25/17/28)

ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้จริง เป็นผู้สงบระงับ กงที่ (ไม่เปลี่ยนแปลง) ย่อมมีกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมสงบ

“สนฺติมคฺคเมว พฺรหฺม นิพฺพานํ สุกฺเคน เทสิยํ ฯ (ขุ.ธ. 25/30/53)

จงเพิ่มพูนทางสงบไว้เถิด พระนิพพานพระสุคตเจ้าแสดงไว้แล้ว

นอกจากนี้ ในพระสูตรต่าง ๆ ยังมีการแสดงถึงการพรรณนาถึงพระนิพพานใน ลักษณะบวกอีกมากมาย โดยใช้คำว่า พระนิพพานเป็นความจริงสูงสุด เป็นเป้าหมายสูงสุด ไม่มี สิ่งใดจะสูงกว่า ดีกว่า ประเสริฐกว่าพระนิพพานอีกแล้ว ดังข้อความที่ปรากฏในพระสูตรดังต่อไปนี้

“นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา ฯ (ขุ.ธ. 25/24/40)

ท่านผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่าพระนิพพานสูงสุด

“นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ ฯ (ขุ.ธ. 25/25/24)

พระนิพพานเป็นสุขสูงสุด

“๑ล๑ คิตฺถมฺพุทฺถกฺขิมุตฺตมํ ฯ (ขุ.เถร. 26/387/376)

เราได้เห็นท่า (ที่จะข้ามให้พ้นไปจากความทุกข์) อันสูงสุด

“นิพฺพานํ ปน ภาเน กิเมตฺถินฺนํ ๑ อจฺจสรา ราธ ปญฺหํ นาสกฺขิ ปญฺหสฺส ปริยนฺตํ คเหตุํ ๑ นิพฺพานโนคาธํ หิ ราธ พฺรหฺมจฺริยํ วุสฺสติ นิพฺพานปริโยสานนฺติ (สํ .ข. 17/366/232)

แล้วนิพพานมีอะไรเป็นเป้าหมาย พระพุทธเจ้าข้า ฯ ราช เธอเลยปัญหาไปเสียแล้ว เธอไม่สามารถเข้าใจขอบเขตของปัญหา ราชะ กุลบุตรย่อมประพาศิพรหมจรรย์ (การประพาศิปฏิบัติอย่างพรหม) ซึ่งมุ่งไปสู่พระนิพพาน มีพระนิพพานเป็นที่สุด

พระคำรัสของพระพุทธเจ้าที่แสดงว่าพระนิพพานเป็นสถานะที่ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย และไม่มียกเลสเป็นเครื่องเศร้าหมอง เป็นการแสดงให้เห็นถึงสถานะของพระนิพพานในฐานะที่เป็นบรมสุขอีกประการหนึ่งด้วย เพราะเมื่อไม่มีการเกิด การแก่ การเจ็บ และการตาย แล้วก็ถือว่ามีความสุข เป็นการอธิบายถึงสถานะของพระนิพพานในลักษณะบวก จะสังเกตเห็นว่าปรากฏคำว่า อันยอดเยี่ยม ปรากฏควบคู่กับคำว่า พระนิพพาน เสมอ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระนิพพานเป็นสิ่งสูงสุด ดังข้อความต่อไปนี้

“ อิธ ภิกขเว เอกจฺโจ อุตฺตนา ชาตฺรโม สมานो ชาตฺรเม อาทินํ วิทฺฐา อชาตฺ อชฺรํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสฺติ อุตฺตนา ชฺราตฺรโม สมานो ชฺราตฺรเม อาทินํ วิทฺฐา อชฺรํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสฺติ อุตฺตนา พุยาธิตฺตโม สมานพุยาธิตฺตเม อาทินํ วิทฺฐา อพุยาธิ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสฺติ อุตฺตนา มรณตฺตโม สมานมรณตฺตเม อาทินํ วิทฺฐา อมตํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสฺติ อุตฺตนา โสกตฺตโม สมานโสกตฺตเม อาทินํ วิทฺฐา อโสกํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสฺติ อุตฺตนา สงฺกิลิฏฺฐโม สมานสงฺกิลิฏฺฐเม อาทินํ วิทฺฐา อสงฺกิลิฏฺฐํ อนุตฺตรํ โยคฺกเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสฺติ ฯ อยมปิ ภิกขเว อริยา ปริเยสนา ฯ (ม.มู. (12/315/316)

ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้ เป็นผู้จะต้องเกิดแน่นอน เมื่อรู้ด้วยตนเองถึงโทษในการเกิดนั้น จึงแสวงหาพระนิพพาน อันไม่เกิด เป็นแดนเกษมจากโยคะ (มีความปลอดภัยสูงสุด) อันยอดเยี่ยม ฯลฯ จึงแสวงหาพระนิพพาน อันไม่มีชรา เป็นแดนเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม ฯลฯ จึงแสวงหาพระนิพพาน อันไม่มีพยาธิ (ไม่มีการป่วยไข้) เป็นแดนเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม ฯลฯ (ดูหน้า 146)

ดังนั้น ความเป็นสถานะที่เป็นบรมสุข จึงเป็นลักษณะที่คล้ายกันของพรหมันและพระนิพพาน ซึ่งเป็นสิ่งสูงสุดของคัมภีร์อุปนิษัทและพระพุทธศาสนาตามลำดับ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวเนื่องกันของแนวคิดของทั้งสองอย่างเห็นได้ชัด